

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Շատ ուրախի է երևում թէ որ վերջապէս Հայ ճարտարապետութեան և գեղարուեստի ուսումնասիրութիւնը եւրոպական գիտականներու վիճարանութեան նիւթ է դարձեր: ասիէ ետքը դժուար թէ կուտոյնի գեղերին վար գննել, ինքէ մենք կարողանալք անընդհատ ազմամտելը Հասցնել Հայ գեղարուեստի անհատնում շտեմարանէն, որուն հետեանքով քիչ տառնէն Հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնն ալ իր պատուաւոր տեղը պիտի բռնէ ուրիշ ազգաց արուեստներու պատմութեան մէջ:

Ամբողջ Արդ դարուն մէջ, Հայ ճարտարապետութեան մասին եղած գիտական մասնաւոր հետազոտութիւններ միայն մէկ յօշափելի օգուտ առած էին՝ որ գտնէ նիւթեր և կարծիքներ կը հաստատեն ասպարէզ ուսումնասիրութեան համար: Նախկին հետազոտութիւններով դաշտած ընդհանուր երկարացութիւնը կարելի է երկու իտաքով ամփոփել թէ՛ «Հայ ճարտարապետութիւնը կոյր հետեւողութիւն է Հայաստանը շրջապատող միւս ազգերու ճարտարապետական արուեստներուն»:

Բայց այժմ սկսեր է անցնել այդ շրջանը: Նորագոյն հետազոտողներ աւելի մօտէն քննելով կամայ կամեցող կը համոզուին թէ, Հայ ճարտարապետութիւնը կոյր հետեւողութեան մեծ փաստեր չի տալէն դատ, նաև տեղ տեղ մըցող և քան իր մեծ գրաքննները գերակշռող դառնալ կապառնայ:

Նման է ի՞նչպէս սկսեցին հին կարծիքներու փոփոխութիւնը, այդ շատ պարզ է. որովհետև վերջին տարիներու մէջ ուսումնասիրող գիտնականներ աւելի առատա և նպատակարարմար նիւթեր ունեցան իրենց սեղանին վրայ:

Բայց առտա և նպատակարարմար ըսելով, չի կարծուի որ Հայաստանի մէջ ուսումնասիրելի ինչ նիւթեր որ կային, անմեջ մեծ մասը գրքերու մէջ մտան. երբեք: Միայն վերջին տարիներու մէջ կատարուած մասնաւոր պիղծանք, իտաքներ յիշատակարաններէ տանուած լուսանկարներու որոշ ք նախութիւն մը, և ինչամբով կատարուած քանի մը նորագոյն չափագրութիւններ, եկան հին աղաւաղաւած պատմիկներու տեղը բռնելու: Մէկ քանի բարեկիրճ գիտնականներ ալ վերջին քանի մը տարիներու մէջ կարճ և սահմանափակ ծանապարհորդութիւններ կատարել են պիղծանքներ և յիշատակարանները անձամբ տեսնելու համար:

Ա՜հ այդքանը բաւական եղաւ Հայ ճարտարապետութեան համար նոր դարապշտի մը բանալու:

Հայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան այս նորագոյն շրջանը՝ սպառնական է նաև հանդէպ շատ մը Հայ և եւրոպացի քննադատներ:

Իր, որքան մեծամեծ հատորներ գրեցին Հայ պատմագրաց շուրջը՝ գտնող մեծ մասամբ անվաւեր և չափազանցուած տեղեկատուներ համարելով: Ճիշդ է որ Հայոց պատմութիւնը իր մէջ ունի գիւցազներգական, առասպելական և կրօնական տարրերու տիրապետող բաժին մը, որ ինքէ պէտք եղածին պէս գտնէք, շատ քիչ բան կը մնայ անցանի մէջ Հայուն քաղաքական և տնտեսական փիճակը բացատրող: Ուստի շատ ընական էր որ յառաջ պիտի գար այն ողորմելի գիտակցութիւնը ինչ որ քննադատներ կազմեցին լոկ պատմագրաց վրայ հիմնելով՝ առանց զուգրեմեղացար ուսումնասիրելու Հայաստանի բազմադարեան անմիւլ յուշարձանները:

Այս երևոյթին մէջ ինչո՞ւ միայն Հայր մեղադրել. ուրիշ ազգերու ալ հին պատմութիւններ ոչ նուազ առասպելներու և կամայական ինքագիւրումներու հիւսուածքներ էին գրեթէ դար մը առաջ: Սակայն անոնք գիտնականներու ձեռքով մաղուեցան, գաղուեցան պիղծանքով և անդադար իտեղարկութիւններով: Այսօր ալ հիններուն տեղ, բոլորովին նոր պատմութիւններ գրուեցան աւելի ճիշդ, աւելի ընդարձակ և աւելի պատուաբեր այն երբեմնի մեծ քննադատի գրեթէ ինքնուրու տեղեւոր մեռած կամ փոխդանի ազգերուն:

Մեր հին պատմագիրներ կարծուածին չափ ալ անպէտք չեն, անոնք շատ օգտակար կ'ըլլան մեզի, ինքէ դարաւոր յիշատակարաններուն հետ զուգրեմեղացար մասնագիտութիւն ուսումնասիրուին: Ահա այն ժամանակ շատ մը առեւծուածներ կը լուծուին և շատ մը առասպել ու չափազանցութիւն կարծուած հաստուածներ ճշմարտութեան կը փոխուին:

Ասկէջ քանի մը տարի առաջ ո՞վ կարող էր երեւակայել որ, ամենէն շատ քննադատուած Մովսէս Խորենացիի Վիշապանքներուն և Վիշապներու պաշտի առասպելը իրականութեան փոխուէր: Բայց Խորենացիի առաջին յաղթանակը չէ ուրիշ, ուրիշ շատ յաղթանակներ ալ տարաւ, վերջերս Գառնիի իւրացի անմաշելի բարձունքներուն վրայ մինչև 7 կանգուն բարձրութեամբ բազմաթիւ կոթած պիշապներու գիւտը, աւելի ևս խոնարհեցնելու կոչուած է պատմահօր քննադատները: Պր. Ն. Մառ այս տարուան Յուլիոսի վերջերուն կատարած արշաւանքի ժամանակ այդ հսկայ վիշապներէն շատերը լուսանկարեց, և յուսալի է որ շուտով անոնք լոյս կը տեսնեն:

Համաշխարհային հաշակ ստացած Անիի մասին, մեր 10-14-րդ դարերու պատմագիրներ հակիրճ տեղեկութիւններ միայն առած էին. սակայն այդ տեղեկութիւնները կատարեալ առասպելի գոյն ստացել էին քննադատներու գրքին

տակ՝ մինչև այսօրուան բազմակողմանի լուրջ հետազոտութիւններ կատարուելը, ուրիշ երևացող որ սակաւ ատես հայ պատմագիրներու գրածները ոչ միայն առասպել չէին, այլ և Տաւմաշեանով իրապանին հետ գրեթէ ոչինչ էին գրած անոր մասին :

Երբ օրերուն հայ և օտար ծանապարհորդներու կողմանէ, ամբողջական Հայոց պատմութիւնէ աւելի ընդարձակ գրականութիւն մը րաւազութեցաւ միայն Նիւի անունով : այնու ամենայնի այդ ամենը դեռ սկիզբն է Ա—(Կ—րդ դարերուն Շիրակի մէջ գարգացող բարձրագոյն քաղաքակրթութեան պատկերը ցոյց տալու համար : Նսկեա մեղի սքանչելի դաս մըն է սորվելու համար թէ՛ առանց մնացորդ յիշատակարաններու ուսումնասիրութեան, ոչ միայն անկարելի է հայ ազգին դարաւոր անցեալը ծանօնաւ, այլև անկարելի է յոյն իսկ մեր ձեռքը եղած աղքատիկ պատմագրութիւններն ալ լիովին հասկնալ :

* * *

Հայոց պատմութիւնը աշխարհական և քաղաքական աւելի եկեղեցական բլլալուն բնական պատճառներ շատ կան : Արիւշ տեսակ ալ չէր կրնար բլլալ, քանի որ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ ընդհանրական կրօն հռչակուած օրէն, աւելի միասնեան տիրապետողներ եղան իրական կրօնները քան աշխարհական վարչապետները :

Եթէ զորոտ պահ մը ինքնակամ հաճութեամբ, Քրիշտո Վուստորիք քաղաքակ աղբ արածուց արքանի գանձին և զինուորական ցորութեան, անկէջ յետոյ եկող հայրապետներուն համար անգիմարելի պահանջ զգրւած վարչական և տնտեսական գործերու մէջ ալ գերիշխան դիրք ձեռք բերելը, Հոգեւոր և մարմնաւոր պետութեւ գերակառնութեան մրցուիմ անկէ մինչև Հայուն կատարեալ քաղաքական անկումը, որ եթէ չընձն աւելի, գէթ հաւասար շափով նպաստեց երկրին կազմալուծման ինչպէս ներքին տոհմային կռիւները և արտաքին թշնամիներու յարձակումները :

Քաղաքադաւար, այս պաշտօնին մէջ հոգեւորականութիւնը աւելի յայտնական դուրս կու գար միշտ : Ի միաս աշխարհային կազմակերպութեամբ, անկեղ հոգեւր փրկութեան և յախտեանական կեանքի երանութեանց գործակին տակ աւելի շատ զինուորական ժողովուրդ գտաւ, քան զաշական ու իշխանը երկրաւոր պաշտպնիկ կեանքի վայելման անունով : Բնականաբար, աշխարհական վարչապետներ անթիւ անթիկուշք մնացած պիտի զրկուէին թագէն ալ զահէն ալ : Քանի որ հեռատես զահակաւնը, հոգեւոր և մարմնաւոր իշխանութիւնները արքայական թագի տակ ի մի ձուլելուն մէջ գտան իրենց երկրին ապահովութիւնը, սակայն այդ բանը չի յաջողեցաւ Հայերուն համար, և կատարուած դիտքներն ալ կերպական վախճան ունեցան շատ անգամ :

Ազերին ինչ հոգն էր թէ երկիրը անկախ

էր կամ ստրուկ, անոր նշանաւան էր տիրել ժողովուրդին հոգեւոյն, արտին և ստացուածքին, և փոխարէն ինչն ալ յախտեանական ամուհ հանձնեալ գունդը պիտի բանար անոր առէն : Ազերին հայեացքով, ազգը այն ասան երանելի էր, երբ եկեղեցին հարուստ էր, անոր հոգեւոր պաշտօնեութիւնը իրաւուս վարձատրուած էր : Գիտութիւն և գեղարուեստ միմիայն եկեղեցւոյ փառաց համար պէտք էր որ զարգանային : Կէիկեցեին պէտք էր որ ներսով ու դրսով պնտուէր շարժական և անշարժ թանկագին զարդարանքներով և այդ ամենուն մէջ քահանայապետին թագակիր ցուելը միայն արժանի էր փայլելու : Ժողովուրդէն, ազնուականէն, իշխանէն և թագաւորէն ալ բարձր :

Եկեղեցւոյ և եկեղեցականութեան բարձրագոյն հզօրանութիւնը ապահովուելու միակ միջոցն էր քաղաքի աշխարհականին որ անկեղ հարաւորակ բոլոր աշխարհային վայելքներէ . ձմարիտ քրիստոնէական վայել չէր առաւա ու փարթմով կեանք վարել . նոգի տառել էր իսկ շաբթի և ժողով տն շնորհքի :

Այս քաղաքները երբեմն այնքան խոր ազդեցութիւն ունեցան միամիտ ժողովուրդին վրայ որ մինչև անգամ թագաւորներն ու իշխաններն եղան, որոնք բաւական չի համարելով իրենց չինած վախճանը ու եկեղեցիները և անոնց անունով նուիրած աշագրին եկամուտները, իրենք ալ կրնաւորուելով վախճանը քաղաքացին հպատակ ժողովուրդը բազդին ու ձախապագրին յանձնելով : Այս ամենը եթէ օգուտ էր ունեցաւ որ անուրանալի է, այն ալ եկեղեցական ձարտարապետութեան վերին ստաթիւն զարգանայն է՝ թէեւ քաղաքական անկախութեան զոհաբերութեամբ գնուած :

Ազերին չէ քանիլ բնական զարհուրելի աղէտ մը կամ քաղաքական կորստաբեր հոսանք մը որ ժողովուրդին ծովացած մեղքերուն չի վերադարձն մեր կղերական պատմագիրներ : Երկրաւոր, հարուստ, լուսնի և արեգական խաւարումներ, փոթորիկներ, երաշտ, մուկ, մարախ և ասոնց հետեանք սով ու համաճարակ, կատաղածաւաք պատուհաններ էին որ աշխարհի առաջին մեղաւոր ժողովուրդը արդարութեամբ պատժելու համար : Սուր, թաւալ և գերութեան նորոգան անքուտելի մեղաց պատժներն էին, որոնց դէմ կուտելու և ապահովելու միջոցը խուճկ, աղօթք ու պատարագն էր : Այլուարուն Անին պաշտած ժամանակ հազար և մէկ եկեղեցիներ պատարագներով զինուորացն թշնամուոյն դէմ . . .

Ինչ էին հայ ժողովուրդի այլքան ծանր պատուհաններն արժանի մեղքերը, այդ կը գտնենք անոնց մեղադրական պատմութիւններուն մէջ : Մեծամեծ չըքի ապարանքներու մէջ բնակիլ, փախկաճաշակ կարակուրներով և բմկելիքներով անտէր, մատաքեղէն և ուկնթել կերպաններով պնտաղարդուել, անուշահոտ իւղերով օծուել, ծովակներ պատշգամներու և մահճաւայններու մէջ պառկել, ահա մեղքեր, որոնք յատուածային բարկութիւնը կը շարժէին հաւատաքեղալին դէմ :

Այս կծու մեղադրանքներու տարաբար ամեն որ զիւրաւ կը տեսնէ մէն մի պատմագրաց մէջ, իւրաքանչիւր անգամ աղետ մը կամ փորձանք մը պատմութիւն ժամանակի, և այս բնական ու անբխական պատմագրական լոկէն աղաւթեղ չամար կը յորդորէին հնադանդութիւն աստուածային օրինաց — սիրել լինչամին, հնադանդութիւն հոգեւոր իշխանութիւն, սիրել յաւիտենական կեանքը — :

Անին, երբեմն շատրուական, փորձամուծական և գեղի փայլաւորութեան արժան մեծ չամբաւ հանեց, որ անոր ի տես գործուած մեր հոգեւորականութիւնը, այս նոր նշնուէին նոր Յովնան մը իրկեց յանձին Պոլոց Յովհաննէս վարդապետ, դարձ և ապաշխարհութիւն քարոզելու չամար :

Որքան պերճաւոր էին այս մեղադրական վկայութիւնները և ի՞նչ խաղաց գոյնեղով կը պատկերացնեն պատմական Հայուն բարձրագոյն քաղաքակրթութիւնը, որ գրեթէ ոչինչով չի տարբերի մեր այսօրուան կեանքէն : Ցարքերութիւնը այն է միայն որ հինքուն մէջ մեղք էր. իսկ այժմ անհրաժեշտ պահանջ :

Իրաց այս վիճակին մէջ մեր հոգեւոր փրկութեան առաջնորդ պատմագիրներն, այդ շուրջ ու փարկած կեանքը բնու չէին կարող քաղաքակրթութիւն չամարել և պատմական նիւթ չէին : Եւ ինչ կարող նաև մտածել լին՝ փրատարութիւնը, վաղեմայնութիւնը այնպիսի շարժիչ ուժ էր են, որոնցով արհեստարարներ կը մղուին դէպ ի կատարելութիւն, և արհեստներու կատարելագործութիւնը յառաջ կը բերէ անսեսական կեանքի բարեբաւ :

Այնու ամենայնիւ միխթարական փաստեր շատ կան որ, եթէ Հայ շինարարութիւն և ամրոցային դասակարգը հըու տարւել էր կշիւրին, սակայն աղիւսականն ու իշխանը շատ գոռուար ենթարկուին են դէպ ի խաւար և անկում առաջնորդող քարոզներու : Բողոքովն ոտքի տակ չեն տուած կշիւրին արժանապատուութիւնը, և կամ չեն կարողացած արձատրուի մտնոր ետեղ կեցող փրատարին ոյժը, ուստի առաւա յուրապատուութիւններով, անգաղար վաւերի ու եկեղեցիներ շինելով չարաւորներ են անոր սուր պահանջները, և իրենք շարունակի են ապրիլ իրենց արտին ուզածին պէս, որուն անվիճելի արդիւնքը կը տեսնելը մեզ հասած բերդերու, ապարանքներու, ոսկեղեն, արծաթեղեն գործերու և քնտնական գեղակերտ սպասներու ջարդ ու փշուր բերկերու վրայ :

Թէ շատ անգամ մեր պատմագիրներ կամաւորապէս ծածկեր են աշխարհաշէն թագաւորներու և իշխաններու քաղաքակրթական կեանքի մէջ ունեցած մեծամեծ առաւելութիւնները, այդ մասին գեղեցիկ փաստ մը, արժանաւատ պատմագրական իրողութիւն մը մէջ կը բերեմ, որով կարելի է բոլորին լին էր պատմագիրներ ի՞նչպէս կը դատէին երկրպետները և ի՞նչ կը հասկնային պատմութիւնը ըսելով :

Մեր նախնիք շատ քիչ թագաւորներու պար-

տական են այնպիսի խաղաղ ու երջանիկ օրեր, որպիսին ունեցան Գագրիկ Ա. Բագրատունի թագաւորին օրով : Մտեփաննոս Ատողիկ ժամանակակից պատմագիրը, այս թագաւորին բոլոր աշխարհաշինութիւնները, բարոյական ու փիլիսոփայական առաւելութիւնները երկու բառով սկսածայ խոստովանելէն յետոյ, յայտնապէս կը հրաժարի անոր գործունէութեան մտնաւորութիւնը նկարագրելէ, որովհետեւ անիկա մեծ մեղք մը գործած էր :

Ձի եր (Գագրիկ Ա.) եւ վարձ ի պատեղագի, և առաստուծն ի բաշխմն, և զքաժ Բարեկաց յոլովից եղեաց ապաւան, և զվերակիլիցն ցայգապաւսոն սաղմոսեղութեամբ կասարէր : Աւաղ վասն միոյ յարն օր արգել զքան զովեսի պատմութեամբ իմոյ :

(Մեխմեմնուի Տարեցեղ Ատողիկ պատմութիւն հին գերական, Ս. Պետրոս 1885, երես 356 :) :

Ի՞նչ էր Գագրիկ մեղքը, այդ չի բացատրեար, բայց կասեմ չի կայ որ Գագրիկ երբեք ազգին դէմ չէր մեղանալ : Անորայման եկեղեցւոյ կամ հոգեւորականութեան դէմ գործած էր այդ մեղք, որուն պատճառաւ Ատողիկ խորապէս մշտացած վրեժխնդիր եղեր է անոր առաւելութիւնները ապագայ սերունդէն ծածկելով : Բայց այդ քանի մը տող վշտի արտայայտութիւններն ալ բաւական մեծ գովեստներ են Գագրիկ Ա.ի հասցէին : Թէև այսօր առանց անոր ալ բա՛նն ու բըրբը աւելի շատ բան պատմեցին Գագրիկ չամար քան ինչ որ պիտի կրնար գրել Մեխմեմնոս Ատողիկ :

Մեխմեմնուի գաւառութիւնով լեցուած է Ատողիկ Գագրիկ եղբոր Սմբատ թագաւորի դէմ, հարեւանցի կերպով սկնարելով թէ Սմբատի ժամանակ ու մէկ լինչամի չէր համարձակած երկրին խաղաղութիւնը վրդովելու, մանրամասն կը նկարագրէ անոր գործած մեղքերը որոնց մէջ ամենէ մեծը և ամենէն ծանրը իր քրոջ ազգական հետ պատկուելն է :

Բովանդակ Հայոց պատմութեան մէջ ծիր դարը միակ շրջանն է, որուն մէջ հոգեւորականութիւնը մեծ մասամբ ազատ է ուրիշ գործերու զատապարտելի ուղղութիւնէ : Գիր, գրախաւութիւն, լեզու, ազգային ինքնուրոյն կեանք, նորն դարուն մէջ ծագող քանի մը գիտաւոր աստղերու կը պարտիք, գիտութեամբ խաւարի ու սղիւտութեան դէմ, մէկ սիրտ մէկ հոգի եղած ժողովուրդին հետ, արեւան գնով գոյութեան կռիւր մշեցին ներքին և արտաքին վտանգներու դէմ Այն դարուն քանի մը հազարապիտ եկեղեցականներու կանգնած անարկոււ շէնքն է, որ դարերէ ի վեր կուրծք կուտայ ամեն տեսակ հարուածներու և կործանարար փոթորիկներու : Անցաւ այն Ոսկեաւը, ու այլևս չի վերադարձաւ :

* * *

Մինչև այստեղ նպատակն էր ընդհանուր գծերով ցոյց տալ թէ ի՞նչ պատճառով Հայոց հին գրականութեան մէջ տեղ չեն բռնիր Հայ ճարտարապետութեան և գեղարուեստի մասին

ընդարձակ տեղեկութիւններ: Այժմ կ'ուզեմ ցոյց տալ քանի մը փաստեր, որոնց պատճառաւ ներկայիս այժայ գեղարվեստի ուսումնասիրութիւնը ենթակայ է գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար խեղաթիւրուելու:

Այս ստղծումն առիթ կուտայ նորագոյն հրատարակութիւն մը, որուն մէջ, տարիներ առաջ քանի մը հնչեմաններու կողմէ արձանագրուած պատմական և նկարագրական տխրանքի կրիտիկէ գառ, որ տեսնուի նաև թէ հնչեմանք խիստ սակաւաթիւ նիւթներու վրայ ստիպուել է դատողութիւններ ընելու և եղբակցացութիւններ յանգելու համար միտքը չարշտորել:

Նոր հրատարակութեան անունն է Manuel d'art Byzantin, հեղինակն է Charles Diehl, ապուստ է Փարիզի մէջ 1910 թուականին:

Կանաւորապէս երկու յօդուած նուիրած է հեղինակը հայ-վրացական արուեստներու ուսումնասիրութիւնին, որոնց մէջ առաւելագոյն տեղը բռնած է Հայոց արուեստը:

Ի հարկէ շատ քիչ են այդ երկու պուխները, և ստանեակ դարաշրջանները ապուրջ, որոնք մերանուութիւններով զարգացող և իր ետեւը ունէր համար կոթողներ ձգող արուեստի մը համար: Սակայն դարձեալ շատ գոհ պէտք է ըլլանք որ այդքան սակաւաթիւ և մեծ մասամբ անպատկաւորաբար աղբիւրներով ալ, հեղինակը կարողացած է մինչև հիմա հայ արուեստի շուրջը յայտնուած կարծիքներէն տարբեր շատ եզրակացութիւններու հասնել, որուն մէջ շատ քիչ ունի իր նախորդները: Նոյն իսկ իր հինգ տարի առաջ յայտնած կարծիքներէն ալ մեծապէս կը զանազանի իր այժմեան կարծիքները:

Արի՛շ կարեւոր աշխատութիւն մը հրատարակած է 1905ին, որուն մէջ խտեցով իրզանդական արուեստի արտաքին ազդեցութիւններուն վրայ կ'ըսէ թէ՛ *L'Arménie et la Georgie sont remplies d'édifices de style byzantin, de monuments incomparables de l'orfèvrerie et de la bijouterie Byzantines*, (Charles Diehl. Etudes Byzantines, Paris, 1905 էջ. 172):

Այս խտեցն կ'երեւայ որ հեղինակը այն ժամանակ Հայաստանի գեղարուեստը պարզապէս բիւզանդական համարած էր:

Սակայն գիտ 1907 թուին սկսեւ էին անոր հայեացքները փոխուիլ նորանոր փաստերու անդէս: Այս թուականին Փարիզի Սորպոնի Targot առանձնուած դասարանին մէջ բիւզանդական ճարտարագիտութեան մասին կատարած դասախոսութեան մը ժամանակ պարզիւր էր իր նոր հայեացքները, որոնք ժամանակին հրատարակուեցան Քամաթիանի խմբագրութեամբ ըլլա տեսնող «Բանասեր» հանդէսին մէջ: Նախապէս այդ կարծիքներէն քաղուած մ'ընելու աւելորդ չեմ համարիր:

« Ի բնէ ուշիմ, խելացի և շինող ժողովուրդ մը եղած է հայ ազգը: չի նախել իր քաղաքական անկախաւոր իրրիքին, որ ամեն ատեն ամեն ազգերէ յարձակումներ կ'աւ և դրացի թշնամի և ոչ քրիս-

տոնեայ ազգերէն՝ որոնք աւերած քաղաք ու փրկուած են իր կառուցածները: Ձի նախելով իր այս անխաղաղ վիճակին, այս ազգը միշտ պահած է իր ինքնուրոյնութիւնը, մինչև որ բաժանուած է երկր պետութիւններու միջև:

« Իր աւերակներուն մէջ նմարուած կապուղ լէնքերը, կամ՝ իր հին ճարտարապետական և վերջերը նորոգուած հնձիչները, իրենց բիւզանդական ոճի նմանութեամբ, արժանի կ'ընեն մեր բիւզանդական ճարտարապետութեան դասերուն մէջ ուսումնասիրելու, ինչպէս նոյն ազգը այնպէս և իրեն գեղարուեստային ճարտարապետական ոճը:

« Այս լէնքերը տարածուած Հայաստանի այս այն կողմերը, որքան որ բիւզանդական ճարտարապետութեան ոճին կը նմանի, սակայն իրենց առանձնաշատութիւն տեսական ինչեղով բոլորովին կը տարբերին անոնցիկէն, և այսպէս ճարտարապետական ոճերու շարքին վրայ կ'աւելցեն նաև խիստ հետաքրքրական ոճ մը « հայկական արուեստ » (*l'art arménien*) անունով »:

Իրեն ծանօթ քանի մը հայկական եկեղեցիներու նկարագրութիւնը ընկել է անոց ընտրող յատուկութիւնները բացատրելէ հետոյ իր շարունակէ:

« Ուրեմն հայկական եկեղեցիներու սոյն ճարտարապետական ձևերն իրենց բնածին, յատկանշական և առանձնաշատ ձևաբանութեամբ իսկ շատ կը նմանին բիւզանդական ճարտարապետութեան քան ուրիշ ազգերու ճարտարապետական ոճերուն: Թէ արդեօք սոյն նմանութիւնը պատմական է թէ փոխանցուած, այս հարց մ'է որ լուծելու համար գիտականները բաւական գրաւած են:

« Ոմանք կարծած են թէ հայկական նախաթիպ եղած է զբիւզական ոճին, այս Հայեական է, հայ հայ ազգի և այն ճարտարապետական հնձիչները զատառապէս կը համոզեն մեզ թէ, հայ ժողովուրդը աւելի շինող, ստեղծող եղած է, իր քանդակները, իր զմբէթներու այնքան բնականօրէն մոխրելու վրայ հաստատուել և ուրիշ իր սեփական յատկանշիչները օրինակ և փաստեր են իր ուշիմութեան և ինքնաստեղծութեան »:

Վերջին հրատարակութեան մէջ (Manuel d'art byzantin) քանի մը քայլ աւելի յատուց կ'երեւայ հայ արուեստին ինքնուրոյն զարգացումը և անոր օտարներու վրայ ունեցած ազդեցութիւնը ծանշելու մէջ: Հիացմամբ կը գրուատէ հայ ճարտարապետներու գերազանց հմտութիւնը և քաղաքակրթութիւնն ու գեղարուեստաւորութիւնը մէջ հին դարերուն անոնց կատարած մեծ գերը:

Սակայն յիշողաբար ուրիշ աղբիւրներէ քաղած թիւրք և հայկական տեղեկութիւններէ, փառ ազդեցութիւն ունեցել են իր եղբակցութիւններուն վրայ: Անոր մեծ մասամբ ծանօթ չեն Հայոց 7-րդ դարէն առաջ կոնստանտնոյ ճարտարանները: Վաղէ գառ կան իրեն օգտուած աղբիւրներու մէջ այնպիսի յիշատակարաններու անուններ և պատկերներ կան որոնք անպայման 7-րդ դարէն առաջ են, սակայն նոյն աղբիւրներու

Տեղիականները գտնադառն թիւրիմացութիւններով և կամ նուազ Տնտեսաբարութեան պատճառաւ ժամանակագրական սխալ տեղեկութիւններ արձանագրած են անոնց մասին: Այս այդ սխալ տեղեկութիւններն յաւաքել էր Ch. Diehl-ի ալ մէկ թիւր կարծիքը թէ Էջմիածնի կամօղի-կէին յատկապէս միայն կը պատկանէ 5-րդ դարուն իսկ վերջի շէնքը կանգնուած է 7-րդ դարուն:

Ինչպէս իր նախորդներուն, նոյնպէս ալ Ch. Diehl-ի ուսումնասիրութեան մէջ Հայոց 10-դ էն մինչև 14-րդ դարու ճարտարապետութիւնը մէկ ոճ է, մինչդեռ 10-11-րդ դարերու ոճէն անկախ նոր վերածնութիւն է 12-14-րդ դարու ոճը, Տէրն ոճէն աւանդական գծեր միայն պահելով իր մէջ. առիթ առաջն ուսումնասիրելի նիւթերու քիչեւեղ Տեղեկանք է: Այսու հանդերձ պէտք է խոստովանել որ նախործաց Տեղիականներուն մէջ շատ հարուստ պիտի են որոնք կրցած են այդպէս խորաթափանց ինքրով գննել և աւելի բնորոշ գոյն տալ Հայ ճարտարապետական արուեստին:

Այս թէ ի՞նչպէս նիւթերու պահպանութիւններ վատ ներգործութիւն կ'ունենան լուրջ ուսումնասիրութիւններու վրայ և ի՞նչպէս կը յաւերժանան այդ սխալներն ակամայոր գիտականներու գրչին տակ, ճշմարտութեան գոյն տառնալով:

Ch. Diehl-ի ազդիւրներէն մէկը եղած է Ստեփանովսկի: Այս անուանի գիտնականը շատ սիրով փորած է Արեւելքի պատմական արուեստներու ուսումնասիրութեան: Ուրի մեծ գրական աշխատութիւններ, որոնց մէջ պատկանելի տեղ գրաւած են Տէրն Հայոց ճարտարապետութիւնն ու գեղարվեստը: Բաց ի գնանգան յօդուածներէ, ամբողջապէս Հայերէնի թարգմանուեցաւ անոր մէկ աշխատութիւնը — Էջմիածնի Աւետարանը — Վիեննայի Միթիթարհանց միաբան Լ. Բաւնարաւ Պիլեզիկիճեանի ձեռնով 1892ին:

Այս աշխատութեան մէջ Էջմիածնի վերականգնութեան մասին կարեւոր սխալներ մտեր են, որոնք սխալ են հաստատուել ճշմարտութիւններ դրանով: Այս և ստոր նման սխալներ, եթէ ոչ մշտնջենապէս, գոնէ երկու ժամանակ, Հայ արուեստի պատմութեան լուսարմատութեան համար չարաբեզուակ հետեւանք ունենալին անխուսափելի է:

«Էջմիածնի Աւետարան»-ին թարգմանիչը անպայման պէտք էր որ լաւ գիտնար և հասկնար Ստեփանովսկիի ահամայ սխալները Էջմիածնի վերականգնութիւններու և նորոգութիւններու մասին: Բայց գոնէ թարգմանութեան մէջ առանձին ծանօթութիւնով մը այդ սխալները աւելցնելու բարեհաճութիւնը չէ ունեցել:

Այստեղ կը գննուի Էջմիածնի մասին Ստեփանովսկիի տեսութիւնը: Դ. Պիլեզիկիճեանի Հայերէն թարգմանութիւնէն անկեղծ, ուր սխալ տեսնուին թէ՛ Տեղիական կարծիքները և թէ՛ այլապէս առեղծուած տեղեկութիւնները, ճշգրիտ տեղեկութիւններուն հետ համեմատելով:

« Էջմիածնի հիմնարկու կը համարուի եղի ինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ըստ աւանդութեան ճորդատաշ դարձէն ետք: ուրեմն 302 ին եկեղեցւոյ հիմնադրը դրա՛ւ: Իսկ տեղի ուր արքունի պալատան քով Արտեմիդայ գլխաւոր մեհեանը կանգնած էր, և ուր Միածնին երեւցաւ իրեն: Այս արդի շինուածին վրայ, որ յաշտնապէս նոր շինութիւն է ըստ էական մասանց, այս հնագոյն հիմնարկութեան մնացորդները գտնել ջանացած են ոմանք, որոնց մէջ ամենէն յառաջադէմ եղաւ Տիւպուա: Այս գիտնականը չէ թէ միայն միւս ճարտարապետաց պէս յանձն առած է հիմնական որոնքն այն հնագոյնները կարծելու, այլ և հնագոյն եկեղեցին վերակազմելու ջանացած է, որ բոլորովին կամայական է. ինչպէս նաև այն հետևութիւնը թէ, որովհետև ի բովանդակ Հայո միայն ասոր վրայ լուսնական ազդեցութիւն կը կարծէ տեսնել, այս շէնքը ճորդատաշ ժամանակի շինութիւնը ըլլայ որ Հռոմ սնած ըլլալով, հռոմէական շինութեան ձևեր մոծանակը ջանացած է կ'ըսէ...:

Եւ այսպէս բովանդակ յատկապէս, ի բաց առեալ հիւսիսակողման, հարաւակողման և արևմտեան կողակց բնիկ հայկական ձևեր, բոլորովին համեմատ է թիւզանական գմբէթաւոր եկեղեցեաց առաջին կապապարին որ Յուստինու ժամանակ սկսաւ զործածուիլ:

« Բայց այս ցուցակագծին, որ հաւանականաբար հնագոյն շինուածքէ մնացած է, չի վերաբերիր արևմտեան կողմի կարմիր պորփուրանման քարէ շինուած զանգեղատունը, որ 1654ին շինուած աւելցուած է: Նաև եկեղեցւոյն հիմնէ վեր եղած շինուածքը նոր է բոլորովին, վաղեղի Շահաբա 1604ին եկեղեցին ու վանքը կործանել և փայտակները Սպահանու մերձակայ Ջուզա գիւղը տարաւ որ նոր եկեղեցի մը շինուի: Մոսէսէ վարդապետ որ ետքէն կաթողիկոս եղաւ, նորոգեց 1627ին աւերակները: Իր յաջորդը Քիլիպպոս շարունակեց գործը զոր 1682ին լրացուց Նոյա-գար կաթողիկոս: Այս ժամանակէն ետքը զոյգն փոփոխութիւնը եղած են միայն »:

(Տր. Յով. Սեյիգովսկի. Էջմիածնի աւետարան: — Ուսումնասիրութիւն հայկական, ռավեճնական և տնտես-եղիպական գեղարուեստի: Թարգմ. Լ. Բաւնարաւ վարդ. Պիլեզիկիճեան: Վիեննա, 1892, էրես 3-4):

Էջմիածնի վերջին անցքերու տեղեկութեանց ազդիւրներն են Առաքել վարդապետ Դաւիթ-ժեղոյ պատմութիւնը և Յովհ. եպ. Շահա-թաւանի «Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի» անուն գիրքը: Իսոյց ասոնց մէջ այնպէս չեն պատմուած իրողութիւնները ինչպէս որ լսել է Ստեփանովսկի:

Ստեփանովսկիի համար շեքելի են այդ ինքնակազմութիւնները՝ քանի որ ինքը Հայերէն չգիտեր վերոյիշեալ երկու ազդիւրները անձամբ ուսումնասիրելու համար: Այս պարագայն գտաւ պարտութիւնը կը մնայ տեղեկատուին որ տգիտաբար մոլորուելու մէջ է ձգել գիտնական: Թէև Ստեփանովսկի ինքն ալ բոլորովին մեղադրուքէ ազատ չէ կարող ըլլալ որ, հիմնուելով իր տեղեկատուին տուած մանրամասնութիւններուն վրայ, չէ Տնտեսաբարութեան Էջմիածնի տաճարը արուեստագիտութենէ քննելու և բոլորովին ի գուր

մեղադրեր և Տիւզուայի նման բարեխիղճ գիտնականին, համալսման համարելով անոր կատարած հին ձեռն վերադասումները: Եթէ լուրջ ուշադրութեամբ քննած ԸԼԼԽՐ, անպայման պիտի տեսներ և համոզուէր որ ոչ միայն Հաջաբաս հիմնադրատակ չէ բրած, այլ մինչև թ-րդ դարու շինութիւններն ալ մասեր մնացած են պատերուն մէջ: (Այս մասին առիթ յնդարձակ բացատրութիւն հետեւի իմ « Էջմիածնի Յանգար » աւթառուպետն մէջ: Տպագր. Թիփիս 1910, երես 3—5):

Թէև Հաջաբաս մտածեր և պահ մը Խ-միածնիւր ամբողջովին քանդել և անոր քարերով նոր Էջմիածին շինել, Պարսկաստանի Յուզայ քաղաքին մէջ, որպէս զի Հայոց սէրը Հայաստանէն կտրելով Պարսկաստանի հետ կապէ, սակայն որնէ պատճառներով այդ նպատակը անիրագործելի մնացած է: Եւ այդ պատճառներուն վրայ առանց կանգնելու կը քարշմ Լաւաքը պատմագրի տաճարին քանդուելուն և վերաշինութիւններուն վերաբերեալ հատուածները:

« Իսկ Թաշմազ Գուլի խառն լեռ Լուսաւորի արջոյ առաքելոյ, բազում ջանի հոգոյր զբարինս առաքել, վասն որոյ ինքն յորովոր զօրականօք զնաց ի սուրբ Էջմիածին և գնշաւաւոր քարինն Էջմիածնի քուիկալ հանիկ ի տեղոյն, որք են այսոյրից, սուրբ սեղանն յորոյ վերայ պատարագք սուրբ մատչէր, և այս սեղանայս սրնն. քրիստոսի իմանն տեղեաց քարն, առաջանն. մէկ քար ի կողմն հարաւային ստորեմանի բեմին, մէկ քար ի կողմն հիւսիսայնոյ ստորեմանի բեմին, վասն զի առաջ բեմի ստորեմանքն յերկուց կողմանց են, ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ, չորս քար ի չորից անկեանց եկեղեցւոյն, ի զոսց կողմանէ. երկու քարէ մտնան [աշտուակ] որ մեծ իւղեբերից մոմ բնն ի մէջն և վառեն, երեք այլ ուրիշ քարիցք ի սպալատակ քարանց բեմին, ընդ ամեն տասն և հինգ քար:

(Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գաւրծեցոյ: Վաղարշապատ, 1896. զլ. ԺԺ. երես 212):

Ինչպէս կը տեսնուի Լաւաքը պատմագրի այս հատուածէն, Հաջաբաս բաւականացեր է տասն և հինգ քար միայն քանդել տալով: Իսկ ինչ կը վերաբերի Մովսէս վարդապետի նորոգութեան, դարձեալ կարելի է տեսնել նոյն պատմութեան իր. գլուխին մէջ, որ Հաջաբասի արշաւանքէն յետոյ ալ կանգուն էին եկեղեցւոյ պատուրը, ամենաս էին պատահականները միայն առանց վանդակի. դրսի կողմէն քանդուած էր տանիքի սալալատակը, պատերէն քարեր էին թափած, գմբէթին գլուխը փլատուած էր:

Եւ մեծամեծ լուսամուտոցն զոր ունի, ամենն ի բաց կալր առանց վանդակի... Իսկ յարտաքրտտ կուտէ գլուխ կաթողիկէին և տանիքն ամենայն և երեսը որոյնց քանդանդեալց և քարիքն թափեալց և որոյց յատակաց վէմն փրեալ և ծակոտեալ:

Յետոյ առանձնապէս ցոյց կուտայ եկեղեցւոյ նորոգուած մասերը -

« Յետ այսորիկ գեկեղեցւոյ գմբէթի տանիքն նորոգեցին, քանզի սալերն քանդեալ և ի տեղոյն ի բաց ռոտեալք էին »:

Եկեղեցւոյ այս կանգուն գրութիւնը Հաջաբասի արշաւանքէն կտրել, տեսաւ նաև Տիւզուանդէր գերմանացի ուղեւորը 1604 թուականին, որուն մասին Հ. Վ. վ. Ալիշան կը գրէ իր « Այրարատ » երկաթագրութեան մէջ. « Եւ խղիւղալ (Տիւզուանդէր) հրաման ի Շահէն եկի ի քեկին Էջմիածին զոր և առն ի Թաւրազ կապել [Ինչ քիլիսէ] երեք եկեղեցիս հինս, երկուքն աւերեալք, Պեմսպոյին շէն և երբեմն մեծ ախտաւորի »: (Հ. Վ. վ. Ալիշան, « Այրարատ », երես 322):

Ըստեցմէ յետոյ եղած շինութիւնները բացատրուէս կը վերաբերին զանգակատան, որն որ Փիլիպպոս կաթողիկոս հիմնարկեց 1654 թուին. սակայն հապիւ թէ գետնայարկի չորս մոյլերը միացնող աղբիւրներ նոյն տարին կապուած էին, ձեռքը վրայ հասաւ, և քարանս ալ Փիլիպպոս կաթողիկոսը փախճանեցաւ:

Սրովհետեւ Փիլիպպոս կաթողիկոս զանգակատան հիմնարկութիւնը կատարել էր առանց երևանի խանին հաճութեան, իր մեռնելէն յետոյ, խանը արդիւք եկաւ շինութեան շարունակութեանը մինչև իրեն պաշտօնունի ըլլալ: Յարձրգ խանի օրով Յակոբ կաթողիկոս հրաման ստացաւ և շինութեան շարունակութիւնը սկսան 1657 թուականին յուլիս ամսուն: Շինութեան վերջաւորութեան մասին ալ հետեւեալն է Լուսաքի վարդապետի գրածը.

« Եւ երբ կատարուեց զանգակատանն ԹՃԷ (1658) Թուին և ի տունի իաշխերացին օրհնեցին զիսայն որ ի գլուխ զանգակատանն և քալեցին վալկէլէն: Արդ ստոյգ պատմութիւն զանգակատանն այս է, թէպէտ ի վերայ նորին գրեալ թուականն այլապէս են »:

(Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Գաւրծեցոյ. զլ. ԻԵ երես 342):

Գալով Եղիպպար կաթողիկոսին 1682 թուականին կատարած շինութիւններուն, անիկա աւելցուցեր և արտաքուս երեք ձեւերով երկուց եղած երեք փոքրիկ զանգակատաններ և երեքէն հարաւային ձեւերին մէջի պատարագի սեղանը: (Յովն. Լւյ, Տափաքոմեան, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի. Եւսս. և 1842 երես 29):

Միայն պէտք է գիտնալ որ Մովսէս կաթողիկոսի օրով թէև ցոյց տրուած և թէ գմբէթի արտաքին երեսէն քարեր թափած էին և կաթողիկէին գլուխը միայն քանդուած էր, սակայն գմբէթի շինութեան ոճը ցոյց կուտայ որ, եթէ ոչ ամբողջ գմբէթը, գնէ թմբուկի արտաքին երեսը շուրջանակի նոր ծաղկաւոր նորոգուած է, որով ստացեր է այսօրուան պատկերը. իսկ թէ իսկապէս Մովսէսի գմբէթն և թէ յետագայ կաթողիկոսներին մէկուն, այդ մասին ալ այսմօռ ոչինչ չեմ կարող վճռել:

Այժմ համեմատելով այս ստոյգ տեղեկութիւնները Մաշիգովիկի տուած տեղեկութիւններու հետ, կը տեսնուի թէ անոր տեղեկատուութիւնն անհիմն մնալով մեզ ձգեր և զինքը, որոնց վրայ հիմնուած ինքն ալ սխալ եղբակաշուութիւններու հասած է:

Ախրս որ Սաշիգովիկի իր տեղեկատուութիւնը

անունը յիշատակելու բարեհաճութիւնը չէ ունեցել, որպէս զի այդ կարգի տեղեկատուներ հրապարակու ստանային իրենց արժանաւոր վարձատրութիւնը :

Այսպիսի է որ Լեփմանիճի տաճարին պատկերը շատ նորոգված իմ ինքնուրույն երևմտյան էր, նույնիսկ նախնական հյ-գ և Դ-ը գրաւու չէր ու իմ ինքնուրույն այնպիսի մասեր մնացած են որոնք յստակ էին, որ ի՞նչ որոգացան են իրենց վրայ նոր գործերու ոգերը, և այդ մասերու շնորհիւ յայտնա շատ բաներ իր պարզութիւն Ստիգգոպիկի նման հմուտ գիւնակներն է:

✱

Յուսարով որ մեծ բաւականութիւն կը պատճառուե՛ր պատմական Հայ արուեստանոցի կրթադրոշմներուն, արտեւի քաղաքատօրէն կը դնեմ՝ մեծաւուն բիւզանդագէտ Շի. Diehlի նորագոյն տեսութիւնները, որոնք մինչև այսօր գոյութիւն ունեցող շատ մէկ կարծիքներ յիշատակելու բնութիւնը ունին։ Ի Հարկե՛ նաև յիշողի առջնեմն ուղղումներ Հեգնիսիան տաացած սիւսայ տերղիւնութիւնները մասին՝ իմ որոշ տեսութիւններով Հանդերձ։ Ըստդ թերեւս առիթ ըլլայ վերատնի անդրադառնալու նշն նիւթերու և աւելի յուսադաւանի անստաղծ մնացած կէտեր։

Շի. Diehl Հայ ծայրարարպետութեան շատ ինքնուրոյն և անոր Դ-րդ գարնէ մինչև 10-րդ գար. Հայաստանի միայն յատուկ բնորոշ գծերու տեսանովը՝ Հանդերձ, վարդման մէջ կը մնայ արտաքին աղբեղանքութիւններու մասին։ Աւստի, պատմականօրէն բացատրելով, բիւզանդականի առաւելագոյն ներգործութեանով կրկնուած ըլլալը Հաւանական էր Համար, իբրև փաստ ներկայացնելով Հայոց Քիւզանդիայի Հետ ունեցած սերտ յարաբերութիւնը և քանի որ Կաթողիկոսներու ալ նշն գարեբուն բիւզանդական կրթութիւնի տաացած ըլլալը. Ա. յօդուածը կեցիք պայպւն։

« Բաց չէի Բիզանդիայի արուեստը 7-րդ դարու հիսնէ յետոյ իր ծաղաւ առձեռ երրից մէջ չի վերանորոգուած, սակայն իր ստաճած մթնոնկերու գերազանցութիւնը ղուլլը պահուեցաւ անոր զօրեղ ազդեցութիւնը: Իր Յ-րդ դարու սկիզբէն սկսած եր զորածաղկի ըլլող քրիստոնէան երկրներնու մէջ: Հռոմը արեւմուտքի Համար ղուսումը պիտի կազմէր անոր փայլուն օրինակները: Այս զործուեցութեան հիւ յաւիչ ոչ ետազ ապացոյցը իր անտնուի Արեւելքի մէջ, Հայաստան: Հայաստան իր աշխարհաբարակի ղիրքով, շատ կանուր մասնաւոր ուշադրութեան արժանի վիճակի մը մէջ գտնուեցաւ: Միւրիայի, Միշա-գետքի մէջ մը արեւելեան Պարսկաստանի Հետ յաճախ յարաբերութիւն պահպանելով, բնականաբար պէտք էր որ անոնցմէ օգտակար դասեր առնէր, Միւս կողմէն Բիզանդիայի Հետ քաղաքական սերտ յա-րաբերութիւնը ղիւրը յուսական ազդեցութեան կէն-թարկէր: Իննի մը կարծիքովս, որոնք 5-րդ եւ 7-րդ դարերու միջոցին Հայոց եկեղեցին կառավա-րեցին, Բիզանդիայի մէջ կրօնական ստացած էին:

Յուտալիսիանայի ճարտարապետների պլ բազմաթիւ շէնքեր կանգնեցին Հալաոտանի մէջ, որոնք կարող էին իրել օրինակ ծառայի: Այլ երկու երկիրներուն, Յունտէ և Արևելքի իրարու հետ ունեցած շփումներէն արտէք էր որ ձևէ ինքնուրոյն և հետաքրքրական պատեալ մը:

« Դպրատնիցիս այս արտեստը դեռ լաւ ծանօ-
ցածու չէ, և շատ քիչ հնազանդուած, անոր չորքը
ցաւած շատ մը խելիքորդի տակաւին փճոռնէ հնու-
նէ: Այլ սակայն արժէ որ քեզու և աշխատող իրա-
նի տնայ յալովորքինն ու ծագումն: Ստուգու. Տաշ-
չինդներ անհամեմատ կարող արտեստազետներ եղած
են: Բարաշտոն երկիմ է մէջ ապրելով, անօրինակ
ծարպիկովքնամը զարգացուցող են ջարխատութեան
արհեստը: Իբրև անկոնջ ծանաթարջորդներ և ան-
կարգ անգլափոխուողներ, յոյս հետու տարեր են
լիցիկ մեքսիկոներ: 9-րդ և 10-րդ դարերուն քիչաւն-
շական արտեստը վերածուեալն վրայ, ոչ նուաշ
նշանաւոր տեղ բռնիլու կոչուած էր Հայաստանի
արտեստը »):

Այս ընդհանուր տեսութենէն յետոյ, հեղինակը սկսած է կաթիլներ յայտնել իրեն ծանօթ 7-րդ դարու քանի մը հայկական յիշատակարաններու վրայ:

« Արդ, 7 լոլ գարեն սկսեալ Հայերը մեծ գործունեութիամբ աշխատած կ'երևին, այս թուականներէն շատ մը յիշատակարաններ պահշտած են՝ յետագոյն նորոգութիւններով բաւական ապշալուծած սակայն անոնց մէջ հին յատակաքանդեր բոլոր բաւական որոշ են և հնարաւորութիւն կուտան ճարտարապետական ոճերու քննադատութեան »:

Ինվիզիտի մասին խոսելով, շատ հեռուորթրբական դե գտնե անոր յառաջանելը. ձիջը անդիկեղեղի իրենքն ունի Տ-րդ դարուն կանգնուածս ե. 7-րդ դարուն նորոգուած բլլալուն վրայ սախլայ ինչպեւ կ'իւրեի համարուած ե որ 7-րդ դարուն հիմնի ի վեր նորոգուած ե Տ-րդ դարուն յատակագծին վրայ: Սաշիգովկիի համանկարծիքը բլլալ էր Թուր յատակագծին լուսաւորչւանքն բլլալ դարուն:

Հնդկաբնիկ վանքին համար կրթել թե օր
կը ներխույժելէ խառնակէն Բուրգոնի շնամ յարախօջէն
քր. ինձ առհասկապի եղաւ թէ ինչպիսի պարզապէս
շնամուծիւն զամեն զհեղինակը իջմիսանի ի
Հնդկաբնիկի եկեղեցիներուն մէջ, Հնդկաբնիկէն
առանձնացել երեսուն գմբէսի վրայ, Գրիգոր
յրեւազացի նկարաբարձ Հռոմէական ուժանիւնի
եկեղեցւոյ ոտը կը տեսնէ, սակայն հոսման ծած
քին համար կարծիք կը յայտնէ թէ շատ հի
ստամանկներէ հետէ ասիական ճարտարապե
տութեան յատուկ տեւ է:

Գալիանէի վանքին ալ յատուկագիծը նախի
նախորդ Համարելով՝ Զնացած մասերը 17րդ դա-
րու վերադիմնութիւն կրնալտես : Հակառակ ուրի-
շէնքերու մասին ունեցած ժամանակագրական
ստորից տեղեկութիւններով թիւրմացութեա
մէջ ինկեր է Գալիանէի վանքի մասին :

Գայիանէի վանքն ալ նարոպեր է փրիպպոս
կաթողիկոս 1652 թուականին ըստ արձանագրու-

Թեան. սակայն Առաքել Գալթիժեցին այս կէ-
ղեցւոյ վիճակն ալ կը նկարագրէ նախ քան Փի-
լիպպոս կաթողիկոսի նկարագրութիւնը և ինչ
մասին նորոգումն ըլլալը: Զորս պատերի և
մէջի սիւները կանգուն են եղած. փլած և եղի-
ր տանիքը և գմբէթը, արտաքին պատերուն վրայ
մասնակի նորոգութիւններ իմայն եղած, են որոնց
շնորհիւ այսօր տակաւին մեծ մասամբ կը մնան
7-րդ դարու պատերը իրենց բնորոշ արհեստա-
գործութիւնով և ժամանակին յատուկ քարգա-
քանդակներով, պատուհաններով և պատկերներով:
Աջատակի Առաքել վարդապետի վայրէջքները
Գայրանէի փանքի չէ-րդ դարու վիճակին և նո-
րոգութիւններու մասին:

« Եւ յետ ամենայն շինուածոցն Էջմիածնի, զոր
սուրբ ճարարպետն Փիլիպպոս արար, այնուհետեւ
ձեռն ի գործ էարկ զի և գաղաճար սրբուհի կուսա-
նայն Դայիանէան և ձովաթիմանց նորոգեցէ...:
Իայց սրբոյն Դայիանայի կուսի տաճարն առաւել
աւերեալ էր, զի տանիքն բովանդակ իջեալ էր, միայն
շուրջանակի որմունքը և չորիքին սիւնը կային կան-
գուն. գլուխն ի բաց և յատակը որմնոցն աստ և անդ
ձակուտակ և խրամանեալ. որոց արար նորոգման
սկիզբը կաթողիկոսն տէր Փիլիպպոս, մեծապէ՛ իւ-
րօքսի և ցառի, և բազում անձան ծախելով նորոգ-
եաց քեղեցիկացն ի Տիմանց մինչև զցաղաթն. գմբէթին»:
(Առաւել վարդ. զԷ. ԻԵ):

Աժմանս չէնք զիտելով ալ շատ պարզ կը
տեսնուի որ Գայրանէի փանքի վրայ նորոգոյն
է միայն գմբէթը և արեւմտեան կողմի կից
շինուած սիւնադարձը գաւթի՛քը: Այս գաւթիքն ալ
1688 թուականին շինեւր է եղիաբար կաթողիկոսը:
Համեմատաբար աւելի հետաքրքրուած է
հելլենական Զուարթնոց եկեղեցիով. գրքին մէջ
դրած է թերի յատակագիծ մը. հաւանականա-
բար Սուշիգոյժակի մէջ աշխատութիւնն արտա-
ստուած է: Նկարագրական տեղեկութիւնները բա-
ւարար են, իայց տրամագծին երկարութիւնը
սխալմամբ 39 մետրը գրուած է. ուղիղ չափը
պէտք է ըլլայ 35,75 մետր: Արեւելեան կողմին
կողմ քրտակուսը բաժանուելով մասուռ և հա-
մարած, որ մասուռն չէ այլ պարզապէս սրբազան
առօթմանք և այլ եկեղեցական իրերու յատուկ
պահարան. չգիտեմ թէ ի՞նչ եղբայրացուցեց եւ
թէ մեկ ուրիշին կարծիքով զեկափարուեւր է:
Գալով կը մասնաւոր տեսութեամբ, հետեւեալ
կարծիքը իր այստե՛ն.

« Հիմնարկութեան Թուականը կարելի է ճշդիւ
որոշել: Այս եկեղեցին կանգնուեցաւ Ներսէս Գ կա-
թողիկոսի ձեռքով որ գահակալեց 640էն (666), որուն
փակագիր արձանագրութիւններ կան եկեղեցւոյ խա-
լիկներուն վրայ: Արդի՛հետեւ ըստ Սեբէոսի այս
Ներսէսը ի մանկութենէ սեռ ի յուսանեան երկիր-
ներու մէջ, ստրկած էր նաեւ Բիւզանդացոց լեզուն
ու գրականութիւնը: Իրաց այս միմակին մէջ, ամե-
նայն հայաւանականութեամբ, յոյն փարպետներ գործա-
ծեց այս յիշատակարանին շինութեան ժամանակ:
Սիւները կը կրեն իրենց վրայ կողովածն խոյակներ
յոնական խոյոցներով զուռ բիւզանդական: Իայց

միւս կողմանէ յատակագիծը մարդը արեւելեան է
և կը կարգի Նարեկան և Սիրիական բազմաթիւ
եկեղեցիներէ: Հետո՛ Այս յատկութեամբ և իր մէջ
երեւոյղ ազդեցութիւններու խառնուրդով, չէնք շատ
հետաքրքրական է Սուշիգոյժակի կարծիքով, հայոց
Լուսաւորի վկայարանութիւնը արտաբոյ իր իր
ընտրութիւն ունի արեւելեան քրիստոնէյց պատմու-
թեան համար, հետեւաբար նաեւ արեւմտաւոր համար:
Անոր իերկայացուցած օրինակը լատին կրիստոն-
էի կերի, օրինակը համար Saint Laurent de Milan
շատ մեծ նմանութիւն ցոյց կուտայ »:

Առաջիւ Ներսէսի ստացած յունական կր-
թութիւնը և դէպ ի քաղեկոյնականութիւն
ունեցած հակումը չէին կարող չալգել անոր
ճաշակին վրայ: Զուարթնոցի մէջ հայ ճարտա-
տապետութեան զարգացման ընդհանուր ուղղու-
թիւնէն չեղող օտար ոճերու խառնուրդին շատ
կան, այնու ամենայնով անոր յատակագիծի ընդ-
հանուր ձեւը և ձեւաւորումը մէջ գործ դրուած
անօրինակ ծրարդիրը տակաւին եղական ըլլալ
կը թուի՝ միմիայն Հայաստանի յատուկ, քանի որ
նոյն ծրարգով շինուած նախորդ ըր չէ երեւցած
ոչ մէկ երկրի մէջ: Ճիշդ է որ Saint Laurentի
հետ բազդատեսիքով, առաջին տպաւորութեամբ
իրարու նման կ'երևին, սակայն երբ քիչ մը
աւելի յառաջ տանիքը բազդատեսական քննու-
թիւնը, տպաւորութիւնը անհունապէս կը
փոխուի: Saint Laurent եթէ Զուարթնոցի
նման կիսաբոլորակ վերջացած թեկնով խաչաձեւ
ներքին սիւնապարզ բաժանուած մը ունի, արտա-
քուստ եւ ներքին խաչաձեւին զուգահեռաբար
կրիստոնէն է միւնեղն խաչաձեւը, որով շինարա-
րական գործողութիւնը անհունապէս կը դիւրա-
նայ առանց ճարտարապետին ունէ մտահոգու-
թիւն պատճառելու վտանգներու կամ արկած-
ներու մասին: Միջնեղն Զուարթնոցի մէջ
արտաքին բոլորակը ներքին խաչաձեւին հետ
ձուլուելու և կրնալ գմբէթով չէնքը պտակելու
համար ճարտարապետին գործը դրած հանձնարիչ
և նրբամիտ միջոցներուն քով շատ կը փորքանայ
Saint Laurentի ճարտարապետը: Պէտք է մտաէն
քննել և տեսնել թէ երկու տարբեր յատակա-
գիծեր իրարու մէջ պաշտօնաշինելու համար
որչափ ծանրութեանց ծնունդ սպասանացող կէ-
տեր յառաջ եկեր և Զուարթնոցի մէջ և ինչ
հետեւան միջոցներով ճնշուածներ յառաջ գալիք
վասնզր չեղբացուցեցեր է անոր ճարտարապետը:
Այնքան ազա՛նով և հաստատուէ շինուել որ որ
տա՛նուանք երեք հարիւր տարի կանգուն մնացեր
է այդ չէնքը, և վերին ալ պիտու՛մներու ժամա-
նակ որոշ տեսնուեցաւ թէ երկրաշարժով մը
կործանեւ և յանկարծ ձեւաբուելով և չորս կող-
մին վրայ համանման բեկորներ թափուելով:
Թէեւ նշաններ ալ երեւցան որ նախ քան երկրա-
շարժը, քարտուր ձեւերը պատկերու ստորին
մասերէն քարեր քանդել էին, աստիճաններէն
շատերը հանել էին և շուրջը քանդակուած
մարդոց պտակներուն երևանքը տաշեր էին:
Այս պարագան ալ ոչ նուազ նպաստեր և յան-
կարծական փուլգման երկրաշարժի մը ժամանակ

Հեթանոսական դարերէն սկսած մինչև մեր օրերը բազմաթիւ շէնքեր կան կանգնուած բարձրակ կամ խաչաձև Նրեմիքի և Նրեմուտքի մէջ: Սակայն այս երկու տարրեր ձեւերն, այսինքն բոլորակի և խաչաձևի այնքան վայելչօրէն և նրբամտօրէն ի մի ձուլուել առ այժմ կը մնայ իրբն: Հայկական ստեղծագործութիւն և միշտ պատիւ պիտի բերէ շինողին ալ շինել առեղին ալ և այդ տեսակ քանդակիչներն կրտսել քիտացող հաղորդական Հանձարներ իր ծոցին մէջ զարգացնող ցեղին ալ:

Իսկ երբ հետզհետէ գիտնականներ Էքմիածին և Զուարթնոցի ներքինին նման խաչաձևե յատակագծերու ծննդավայրը Հայաստանը բլրալուն համադիւ փաստեր կը գտնեն, այն տանն անգամ մը ևս Զուարթնոցի յատակագիծը զօտս հայկական ոճ և ստեղծագործութիւն բլլալը հաստատուելէն զատ, Հայ ծարտարապետութեան պատմութեան մէջ փառաւոր էր մ'ալ կը բացուի ընդհանուր արուեստից պատմութեան մէջ, և մինչև ցարդ թիրիմաւորութեան յունական խաչաձև անուանուած ոճը հայկական խաչաձևե անուանող կը ծանցուի ապագայ գիտական աշխարհին մէջ: Ահեղցները ասոր վրայ Զուարթնոցի կրկնադարի գմբէթի մաւրութիւնը որուն ուրիշ օրինակը ո՛չ մէկ տեղ չի գտնուելէն զատ, Հայաստանի մէջ երբեք միանշան օրինակներ միանգամայն գտնուեցան — Զուարթնոց, Լճիկի քաղաչէն Ս. Գրիգոր և Պանոսի եկեղեցին: Զորրորդ մանրանկար մը ևս կայ այս երեք մեծերուն որ բարեբաղդարար տակաւին կանգուն՝ բայց դժբաղդարար ոչ ոքի ուշագրութեան չարժանացած, այս մանրանկարը Լճիկի պարիսպներէն դուրս, Հայ ծարտարապետութեան գոհարներէն մէկը, Հովիւի եկեղեցի բուռածն է:

Եժմ գիտերի որչափ հաւանական և Ch. Diehlի կարծիքը Զուարթնոցի մէջ Ներսէս շինողին յոյն վարպետներ գործածած բլլալու մասին: Հայաստանի մէջ, թէ՛ շինարարական և թէ՛ ցեղարուեստական տեսակէտով 7-րդ դարը այնպիսի բեղմնաւոր շրջան է որ երբեք պէտք պիտի չզգացուէր օտարապէի ծարտարապետներու: Մանաւանդ Զուարթնոցի տարաներն բոլորովին անմասնօք և անսովոր կազմութիւնը շատ կը հնուացնէ զինք օտար ծարտարապետներու գործ համարուելէ:

Զուարթնոցի մէջ եթէ մասեր կան որոնք յոյն վարպետներու գործ կարելի է համարել, անոնք ալ գրեթէ կապ չունեն եկեղեցւոյ ընդհանուր ծարտարապետութեան հետ: Այդ մասերը պէտք է համարել անոր մէջ եղած նկարները և մուգայիք զարդարանքները: Ահա այդանոց է Ներսէսի յունական ծառայի և քաղկեդոնական շուրթերուն ուրիշ ապրիւթութիւնը:

Թայանի է որ մինչև 10-րդ դար Հայերը պատկերամարտերն էին. Ահհան կամողիկոսը Լճիկէն հայաձեւեցին եկեղեցւոյ սեղանին վրայ պատկեր դրած բլլալուն համար: Սեղ հասած մինչև 10-11-րդ դարու եկեղեցիներն ալ այդ կ'ապացուցանեն իրենց վերին աստիճանի պար-

զութեամբ. նոյն իսկ 13-14-րդ դարու եկեղեցիներէն շատերն ալ նկարադարչուած չեն: Հետեւաւորար պատկերաշարքած երկրի մը մէջ շէն կարող պատկերաշարքութեան արուեստն ալ զարգանալ: Հապիւ քանի մը հասուկոտոր տեղեկութիւններն ունին պատմութեանէն որ 10րդ դարու վերջերսն էր երկու եկեղեցիներն նկարադարչուած են: Աւստի չէ կարելի հաւատալ որ 7րդ դարուն թաց ի Զուարթնոց եկեղեցիէն և կամ նոյն դարուն քաղկեդոնիկ կամողիկոսներու շինած եկեղեցիներէն զատ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ պատկերներ գտնուելէն ներքով կամ մուգայիք նկարուած: Մանաւանդ մուգայիք պատկերներն շինելու արուեստը բնաւ չէր կրնար գոյութիւն ունենալ Հայաստանի մէջ, և Ներսէս Գ-ի եկեղեցին իմ կարծիքով միակ բացառութիւն է իր մուգայիքներով: Ահա այստեղ էր որ Շինողը անկախած պէտք պիտի ունենար բնականաբար կամ յոյն վարպետներու:

Նմանօրինակ դէպք մը կը պատմէ Ստեփաննոս Օրպէլեանն որ պարզ կը ցուցնէ թէ 10րդ դարուն Հայաստանի մէջ կարող նկարներն գտնել դժուար էր և թէ պէտք եղած ժամանակ ուրիշ երկրներէն բերելէ կուտային:

Միւսեղոց Եւդոյի կոպիտաբար Զաթմէի վաշքը ամբողջովին շինելէ ետքը, կ'ըսէ Ս. Օրպէլեան, « ես անկէ նկարիչս և գաւառաւս որ է պատկերադրժ ի հնուստը աշխարհէ ֆուսից աղաւ » Պատմութիւն ցանագին Միսայան, Թիֆլիս 1911 երես 256) Թէև կը գրէ նաև թէ նոյն ժամանակին Զաթմէի վաշքին մէջ սկսեր էին նկարչութեան դասեր առնալիք, սակայն կը կարծեն որ այդ դասերը մանրանկարչութեան ծիւղին կը վերաբերէին ձեռագիրներ զարդարելու համար:

Հայոց կրօնական յիշատակարաններուն վրայ օտար ազդեցութիւնները անշիւթ օրոշելու համար, պէտք է planներ և élévationներ առնալն և առանձին քննել, որովհետև ասոնք շատ անգամ իրարմէ անկախ տարրեր ազդեցութիւններու հետքերու են: Հայ եկեղեցիներու ոճը ուսումնասիրողներ յաճախ շիւթիկ եղբայրացութիւններն ունեցած են մէկուն կամ միւսին վրայ դատելով: Եկեղեցիներու յատակագիծը բնաւ պէտք չէ որ կապուի՝ շինարարական կամ վեղարուեստական ոճերու հետ, ցրտական վարդապետութիւնները և ծեսերը աւելի դեր կը կատարեն յատակագիծերու համապատասխան և դասաւորութեանց մէջ քան արուեստն ու ծաշալիք: Աւստի Հայոց հնագոյն եկեղեցիներու յատակագիծային ոճերուն մէջ որոնք 7րդ էն մինչև 14-րդ դար միշտ ձեռախորտութեան ենթարկուել են, ծարտարապետական կամ գեղարուեստական աւելի պէտք է յոյն կամ փոսիկ կրօնական ազդեցութեանց հետքերը փնտռել փասն զի յոյն կամ փոսիկ կրօնական զարդարապետութեանց պարբերաբար Հայոց եկեղեցւոյն մէջ մուտ գաննել որոշ ազդեցութիւններն ունեցեր են յատակաձևերու վրայ:

Զուարթնոցի մէջ, խորանը արևելեան պատէն

Տեսու ըլլալը և անոր հետեւ Տասարակ ժողովոյդին Տամար տեղ գտնուիլը, օտար աղբեղութեան մը հետքը երեւոյցիկ կուտայ, որուն արմատը պէտք է փնտռել մինչև Երզ դար կերպրեալան սրբարան ունենալու Տամար եղած միջոյնեւրուն մէջ: Յոյն և լատին շատ մը կեկեղեցիներ աւելի պատշաճ Տամարած էին կերպրեալան սրբարանը, նախնական առաքելական ժողովարարներու յատկութեանց վրայ հիմնուած: Լուսին Ս. Ստեփաննոս բոլորեկ կեկեղեցին, Գրիգոր Նազիանզացիի, Գր. Նիսացիի կեկեղեցիները բոլորակ կամ բազմանկիւնի էին և կերպրեալան սրբարան ունէին: Զուարթնոցը այս կերպրեալան սրբարանով կեկեղեցիներու մասուէր այլազանութիւնը կը թուի: Նոյնպէս 10-11րդ դարերէն սկսեալ Լաւոյց կեկեղեցիներու մէջ խորանաւոր աւանդատուններու բազմաւոր և քանի մը կեկեղեցիներու արեւմտեան կողմին կից սիւնաշարք ծածկոյթներ (portique) շինուիլը, պարզապէս արեւմտեան աղբեղութիւններ են կրօնական վարպետութեան միջոցաւ ներմուծուած: Սակայն պէտք չէ չիտիթէ 10-11րդ դարերուն նոյնպէս Լաւոյց կեկեղեցիներուն կից շինուած գաւիթ կամ ժամատուն անուամբ սիւնաշարք ընդարձակ սրահները portiqueներ և արեւմտեան կեկեղեցիներու porche կամ narthex բառած բաժանումները հետո: Լաւոյց կեկեղեցիներուն կցուած ժամատուններ և գաւիթներ թէ՛ են ծագում առին Կիլիկիոյ և Փոքր-Ասիոյ սահմաններուն մէջ, սակայն բացառապէս Տայրին էին շինողները և ունէին իրենց Տորիկեցոյցի պատճառներով: Այս մասին պիտի հրատարակեմ ուրիշ ուսումնասիրութիւն մը, որուն մէջ մանրամասն պիտի տեսնուի անոր պատճառները, ժամատուի և նպատակները:

Գինչև այժմ ուսումնասիրութեան Տամար Տաւաղուած նիւթերն ալ շատ անկարգ և անկանոն կերպով Տաւաղուած են: Անէ յիշատակարանի մը յատակագիծը աւելուած է առանց անոր ճարտարապետական մանրամասնութիւններուն, իրենց ալ առանց յատակագծի յաջող կամ անյաջող լուսանկարներ լիայն առնուած են, այն ալ առանց ընտրութիւն կատարելու կարելի կողմերու վրայ: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, շատ զիջուած է ունէ խնդրի լուծում առ միայն ընդհանուր տեսքի լուսանկարներով առանց մանրամասնութիւններու:

Ինչպէս կ'ըրէի՝ թէ՛ Լաւոյցու պարտականութիւնն եղող և թէ՛ առնուապէս կարելի որ այս գործն ալ եւտոպացի գիտնականները պիտի կատարեն անընդհատ նորանոր և մանրամասն նիւթեր Տաւաղելով: Պարզապէս անորք միայն հետազոտութեան են հայ ճարտարապետութիւնը մտանք ծանշնալու և ազգայն արուեստներուն մէջ անոր գիրքը և տեսիլքը որոշելու Տամար: Երբ և ինչ հայ ճարտարապետութիւնը ոչ այլքան հետազոտական եղած է որ և ոչ ալ քիտնականներու Տամար վէճի նիւթ, որ հնագիտեւ աւելի լուսարանութեւ և ճոխանալու ապագայ կը խոստանայ: 24րեւմ մեզ Տամար ոչնչոր պատուա-

բեր է աւ պարագան, այնու ամենայնիւ ճշմարտութիւն է որ այս ցանկոյի յառաջիմութիւնը գործնաւ պարտական ենք միմիայն եւրոպացի գիտնականներու ջանքերով առանց մեր կողմանէ մագաչաւի օգնացելու անոնց:

Ինչպէս իր նախորդներէն շատերը նոյնպէս ալ Շի. Diehl գետ օտար աղբեղներու վրայ հիմնուած, սակայն աւելի արատես և մանրաշինքնութեամբ, նոր պոյն և նոր կերպարներ կուտայ հայ արուեստին, նախորդներէն միւս մասամբ տարբեր, և որ աւելին է՝ աղբեղութեանց խնդիրը ձգիլ որոշելու մէջ ինքը նախաձեռնող և լրջօրէն առաջին քայլերը առնող է, երբեմն միանալով Ստեփաննոսի հետ և երբեմն անկէջ անկախ ճանապարհներ փորձելով: Այս մասին շատ Տաճիկ և լսել պիտի:

Բայց հակական յիշատակարաններու եկտմամբ Էպլան խնդիր մը մէջտեղ կուգայ, թէ անորք երբ և ինչ բան մը պարտական են բիւզանդական արուեստին թէ ընդհակառակը Հայաստանի եր որ ուսումնիր թիւս Բիւզանդիոն: Այս շատ միմեկի խնդիր տակաւին չէ գտած իր վերջական լուծում: Ստեփաննոսի առաջ լիովին կ'ընդունիր որ, Լաւոյց Տրդ էն մինչև Երզ դարու արուեստը, իր ամբողջական քաղաքակրթութեան նման կախում ունէր բիւզանդականէն և այս տեսութեանց հիման վրայ ապացոյցներ երկրպագանելով ինքը Բիւզան կը վճնէր թէ անշէրքիլ կը թուի: Ենկէջ լիայն անկիւս լիւսած է ալ բոլոր և կը յայտարարէ այսօր թէ բիւզանդական արուեստն է որ ընդհակառակը մեծապէս պարտական է Հայաստանին, որն որ Արեւելի աղբեղութեան տակ շատ կանուի տեսնից իր նախնականէն մէջ ինքնուրոյն արուեստ մը և ճարտարապետական յատուկ ձևեր, որոնք անկէ փոխադրուեցան Երզ էն 11րդ դարաշրջաններու մէջտեղ, մէկ կողմէն ջրճան ընելով բիւզանդական տիրապետութեան երկրներէ՝ Իրատանի, Թուստանի և Հարատային Միւլներու մէջ, միւս կողմէն Բիւզանդիոն Հաստատուող իշխանական տոգմի մը շնորհիւ մինչև կայսերական մայրաքաղաքը Բիւզանդիոն: Հայաստանէն էր որ պիտի զար ցունական խաչաձև յատակագծի ոճը և նմանապէս Վալար Կիլիկեցիան որ եկեղեցւոյ ձևը: Այս ամենուն մէջ կը մնայ իրատանակիլ եր դեռ շատ բան անտույց է և ենթադրութիւն: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, վերին աստիճան հետազոտական է տեսնել թէ Հայաստանի մէջ ի՞նչպէս ձևակերպուեցան արեւելեան քրիստոնեաներէն ծրագրուած կարգ մը շինութեանց ոճեր: »

Աւստանց կ'ընտրութեան Շի. Diehl-ի Լաւոյց Երզ գործին մինչև 10րդ դարու հայ ճարտարապետութեան մասին տեսութիւնը, որ և գրեթէ մէջ բուռած է ՅՅԵՆ մինչև ՅԻԹ կրեւերին, որոնցմէ քաղեցի ևս մասնաւոր յատուկութիւնով:

Բ. յօդուածին մէջ (Երես 441-447) ի սկզբան համաձայնութիւններ կը կատարէ Լաւոյց կեկեղեցիներու և Լաւոյց ու բիւզանդական կեկեղեցիներու միջև: Յետոյ անդադրուեալով մասնաւորապէս հայ յիշատակարաններու վրայ՝ կը յիշէ Ալիմամարի կեկեղեցին, Անիի շէնքերէն՝ կամ-

դիվեն, Ս. Գրիգորն (Աստղադոմինց) փրկիւ և Լուսաւորիչ (նաթիւի) եկեղեցիները: Դասնօթ է անոր անս Հոսմոսի վանքը որ սխալմամբ Khoska vauk (հօշափանքի տեղ) կ'անուանէ: Այս իրեն յայտնի 10 էն մինչև 13րդ դարերու յիշատակարաններուն վրայ Յ էն 7րդ դարերու հայ Զարաթարապետութենէն աւանդական գծեր կը գտնէ և կ'եզրկագցնէ թէ անոնք աւելի Roman ոճը կը յիշենանէ քան թէ բիւզանդական:

Բազմահմուտ Ա. Ուոյսթ արդէն քանի մը տարի առաջ հայ արուեստին Roman արուեստին հետ կապեցութիւն ունենալու կարծիքին հիմք դրաւ, զոյց տալով նաև անոր ծամրանքին՝ ուրիշ անցնելով հայկական ազգեցեցութիւնը հասաւ Եւրոպայ և Roman ոճի կողմանկալութեան մէջ իր օժանդակող գերը ունեցաւ: (Այս մասին տեսնել Ա. Ուոյսթի Hist. de l'Arch. t. II, page 81-86), և կամ Անանիոս, 1911 թիւ 1-2 երես 18)

Ու. Diehl աւելի պատմական հիմքերու վրայ կը խորսնէ իր կարծիքները և ազգեցեցութեանց յիշիրը քաղաքական յարաբերութիւններով բացատրել կը ջանայ, ուստի հետեւեալ շատ բնորոշ կարծիք կը յայտնէ հայ Զարաթարապետութեան 10 էն 13րդ դարերու ոճերու գորգացման մասին.

« Ուոյց լոյճանոր առմամբ այս գաւառներու (Հայաստանի) ճարտարապետութեան մէջ գանազան տարբերքներու խառնուրդ մը կը գտնուի որ շատ լաւ կը բացատրէ երկիրն թէ աշխարհադասական և թէ քաղաքական եղանակները: Պարսկական Արաբներու զոյգանութիւնը ասիոնով մտնուցեր է ճափական դարադասեցեցութիւն: Բիւզանդիոնի քաղաքական ազդեցութիւնն ալ մտնուցեր է իր արուեստին նոր ձևերը: Այս ներմուծումները շատ խնամքով քաղադրուած են հնդկական հին աւաղանութիւններու հետ: Արաբական մնաց է ինքնուրոյն արուեստ մը որ 10րդ էն 13րդ դարերուն երեսն եկած է բազմաթիւ շինութիւններով »:

Այս կարծիքը ամենէն ուղիղն է՝ հայ Զարաթարապետութեան կրած արտաքին ազգեցութիւններու մասին՝ եթէ միայն քաղաքական յարաբերութիւններով բացատրել ուզենան: Սակայն իրականութիւնը, ըստ իս, բոլորովին տարբեր երևոյթներ յայտն կը բերէ: Զարաթադարաթը հնդկականը մասնաւորապէս չէ մասնաւորած թէ 10-13րդ դարերու հայ Զարաթարապետութեան որ մասերն են պարսկա-արաբական կամ հնդկական:

Նը ցաւիմ՝ որ յաճախ կրկնելու տախլուեր եմ հրապարակի վրայ եղած ուսումնասիրելի նիւթերու չափազանց նուազութիւնը: Եթէ ոչ, հնդկականի յայտնի պիտի ըլլար թէ հայ Զարաթարապետութեան 10-12րդ դարերու ոճը բաւորովին կը գտնուանի վերջին 13-14րդ դարերու վերածնութիւնէն, դարձեալ պահանջելով նախորդ ոճէն՝ համեմի եղած շատ մը աւանդական գծեր:

Գալով բիւզանդական ազգեցեցութեան, եթէ կոյ, ինչպէս փրկւ բացատրիցի, պէտք է փնտնել եկեղեցական Զարաթարապետութեան մէջ յատակագծային ոճերու վրայ, որոնք կազմուած են

աւելի կրճտական վարդապետութիւններու ազգեցութեան տակ քան արուեստներու:

Իմ ձեռքի տակ ունեցած բազմաթիւ նիւթերու համեմատութեամբ՝ իմ կարծիքս այն է եղած թէ հայ Զարաթարապետութիւնն ու գեղարուեստը մինչև 10րդ դար ազգուած են մեծ մասաւր յունահռոմէական արուեստէն: Իսկ անկէ առդին ինչպէս նաև հնագոյն ժամանակներ աւելի մեծ կապեցութիւններ ունին ասորա-քաղգէական և սասանական արուեստներու հետ: Ինչ կը վերաբերի հնդկական աւանդութիւններուն, ըստ բաւականի ձեռք նկատողութիւն է հայ արուեստը բազազորող տարրերներու նկատմամբ: Բայց Հնդկաստանէն Հայաստանի վրայ ուղիղ ազգեցութիւն այնքան ալ հաւանական չերևի ինձի:

Հնդկական արուեստի վառարանը նոյն Ասորա-Քաղգէան է ինչպէս հայկականին: Միեւնոյն կէտէն բաժնուող երկու ազգեցութեանց մէջը հասնել է մինչև Հնդկաստան, իսկ միւսը Հայաստան: Աւստի զարմանալի չէ որ հայաց և հնդկաց արուեստներուն մէջ մծաւոր ազգայնութիւն կը նշմարուի:

Թէև Հայոց Հնդկաստանի հետ առևտրական յարաբերութեան մէջ ըլլալը պատմական և իրական ապացոյցներով ալ յայտնի եղած է, սակայն չափ հին ժամանակներէ սկսեալ Հայոց արուեստին մէջ կը նշմարուին հնդկականը յիշեցնող գծեր որոնց արմատը Ասորա-Քաղգէան մէջ էր: Այս ազգեցութիւնը աւելի ուղիղ ծամրով կարելի էր Ասորաստանէն և Պարսկաստանէն իրիտադրուիլ Հայաստան Արշակունիներու և Պարսկներու միջոցաւ: Բնիկ երկրին քան թէ հեռաւոր Հնդկաստանէն: Արդէն Արշակունիներու և Պարսկներու օրով Հայաստանի մէջ կատարուեցան հասած արուեստ մը կայ անկախ յունահռոմէականէն, որուն հարապառ շուտաւիշներն են հրդ, Տրդ դարու հայկական յիշատակարանները, որոնց վրայ զեռ նոր ուշադրութիւն պիտի դարձընեն գիտնական արուեստագետները:

Հին յունահռոմէական արուեստի յանկուրծական և յաղանցիկ նշոյրներ երևցան եւն Հայոց 10-11րդ դարերու Զարաթարապետութեան մէջ: Թէ ինչու յունահռոմէական և ոչ բիւզանդական, այդ մասին ես կը խօսիմ առանձին յօդաւածով մը ներկայացնելով իմ հաւաքած հաւանական փաստերը: Իսկ պարսկա-արաբական յատկանիշ ունեցող քաղաքական դարադասեցեցութեան մասին, ես զբոյժ անգամ ալ տալիմ եմ ունեցեր բնակել թէ, Տրդ և 7րդ դարերու հայ-յիշատակարաններու վրայ կան այդ ձեռքի գորգացման նախնական սաղմերը: Այս տեսակետով պէտք է մանրամասն քննել Տեղորի, Բապարանի, Մերնի, Ալամանի, Ջուարթնոցի և ուրիշ Յ և 7րդ դարերուն կոնգնուած յիշատակարանները:

Աւելի արաբական ազգեցութիւն կարծուած չափական զարգացմանը հայաստանի մէջ երևան եկած են 12րդ դարու կէսէն յետոյ,

13 և 14-րդ դարերուն մէջ կանգնուած յիշատակարաններուն վրայ: 10-11-րդ դարերուն կանգնուած յիշատակարաններ միանգամայն ազատ են արաբական համարուող գծերէն: Մինչեւ իսկ եթէ քաղաքական յարաբերութիւնով բացատրել պէտք ըլլար, պարսկա-արաբական հարձակո՞ւած զարդաքանդակներ, ինչ որ կ'երևան 13-14-րդ դարերուն մէջ. պէտք էր որ երևային ուժեղ թափով գեւ 10-11-րդ դարուն, որ միակ շրջանն է Հայաստանի վրայ Պաղատան քաղաքական զօրեղ ազդեցութեան: Ինչպէս կ'ըլլայ որ արուեստի ներգործութիւնը յանկարծական փայլով կը ծաղկի այն ժամանակ երբ արդէն արաբական ազդեցութիւնը ինկած է տեղի տուած է յունական և վրացական գերիշխանութեանց առէւ 11-րդ դարու կէսին մօտ:

Թաթարներու Հայաստան արշաւեցէն առաջ Ջաղթրաններու շրջանին ծաղիղ ձարտարապետութեան նոր վերածնունդին մը կայ որ ամենավերջեր եղած է հայ ձարտարապետութեան մէջ: Այս շրջանի վերածնութեան մէջ ոմանք Թաթարներու ազդեցութիւն կը նշմարեն: Այս կարծիքով բաւական չէ որ ժամանակագրական մէջ շփոթութեան մէջ կ'իյնան, առանց ինկատի ունենալու որ նոյն ոճով բացմանիւ շէկեր արդէն կանգնուած էին Թաթարներու արշաւանքէն առաջ, այլ և շատ զարմանալի կերպով այնպիսի յատկութիւններ և նրբացած ծաշակ վր կերպարեն ցեղի մը որ ընդունակ ալ չէր ձգարիտ քաղաքակրթութեան:

Ինչպէս Արարը, նոյնպէս ալ Թաթարը արիւն է ու Թաթարն զատ ո՛չ մէկ բանի մէջ հաճողը չէին գպար, քանդիւ, աւելի և փձացնելու մէջ էր անոնց ամենամեծ թաւակնութիւնը. այս ձգարիտութեան անհերքելի վկաններն են այսօրուան եւրոպական բոլոր հնութեանց թանկարաններու մէջ տեղ թռնող հնութեանց առաւելագոյն բաժինները և ի սփիւռս աշխարհ տարածուած անհամար կիսակնիւզուն ու փլուտակ գեղարուեստական հրաշալիքները, ինչպէս կ'ընէ առած մը, «անոնց ոտքի կոխած տեղերը կանաչ խոտը կը չորանա»: Ինչ ունէին Արարն ու Թաթարը իրենց ընդէ երկրին մէջ, որ ի՛նչ բերէին արդէն քաղաքակրթութեան երկրներու մէջ. անոնց ընդէ երկրները սուգեալն մինչև այսօր ալ քաղաքակրթական անապատներ են: Մեծ հեղինակներէն մէկը շատ արդարացի կերպով «քաղաքակրթութեան պատուհան» անուանած է մահմանական արշաւանքները:

Արևելքի այս երկու վայրերի ցեղերը, Արարն ու Թաթարը իրենց վայրայ արածութեան ու տիրապետած երկրներուն մէջ կամաց կամաց ընտելացան վայելչասիրութեան և քաղաքակրթի կեանքի պայմաններու շնորհիւ իրենց հպատակներու հեռատես և ձգուն բնաւորութեան:

Բռնակալ սուրի ու անխնայ հարուածներու տակ ձնշուած հպատակ ազգեր, իրենց անկոչ տէրերուն վայրերի հակուածները չափաւորելու

և կոտորութիւններն սանձահարելու միջոցը գտան անոնց համար վայելքներ ստեղծելով, իրենց բոլոր բարոյական և ֆիզիքական արժանաւորութիւնները անխնայ զրկն տիրողներու տրամադրութեան տակ, ու մեծամեծ կենսական զոհողութիւններով, դարերու տեղողութեան մէջ հաջի կարողացան գանձող հակամարդկային կերպարանքէ հանելով փոքր ի շատէ քաղաքակրթ միջակի մէջ գնել: Բայց անոնց քաղաքակրթութիւնը միայն մեղիորէն վայելելու մէջ կը կայանար. այդ ցեղերը մինչև այսօր ալ ստեղծագործողներ ըլլալու շօշափելի փաստեր չի կարողացան տալ: Այսօր ալ, դարձեալ, իրենց տիրապետած երկրներուն մէջ հպատակ տարրերն են որ կոչուած են ամեն տեսակ գիտութիւն և արուեստ զարգացնելու՝ տիրող տարրին հանգստութեան և վայելքներուն համար ծառնեկու երկար դարեր չի կարողացան մահմանական հոգւոյ պատկերը բարեփոխել, նոյնն են այսօր իրենց բնածին նկարագրով, հակուածներով ինչ որ էին սկիզբէն:

Արաբաց տիրապետութեան ամբողջ շրջանին Հայաստանի մէջ քար քարի վրայ դրուած չենք գտնել. մինչև Բագրատունի և Արծրունի թագաւորութեանց վերականգնումը: Այս երկու թագաւորութեանց երկրները կարճ ժամանակի մէջ բացմանիւ գեղարուեստական շինութիւններու ցանցով մը ծածկուեցան, մինչեւեւ արաբական տիրապետութեան տակ մնացած Հայաստանի ուրիշ մասերը մինչև վերջն ալ աւերակ ու անապատ մնացին եւ:

Թաթար խաներէն ոմանք՝ իրենց նիւթական շահերուն համար հայ ժողովուրդը իր կրօնի և քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ ազատ լծողուցին, բաւական սեպկելով միայն ծանր տուրքեր ունելը. ահա այդ իսկ պատճառով համեմատաբար աւելի շատ գեղարուեստական յիշատակարաններ կանգնուեցան Թաթարաց տիրապետութեան ժամանակ մինչև 14-րդ դարու վերջերս: Բայց այս պարսկաբարբար եղած հանգստութիւնը աւելի կորուստեր կ'ըլլար. քան մշտնջենականը. յանկարծ գիտակիւն և երկրին շահերուն նախանմանիկը խանին կը յարկադրէին կրօնի և աւանդութեանց լծնամի, նախանձով ու ատուրութեամբ լեցուած խանին, ամեն բան տեղն ու տեղը կ'ընչացնէին ինչ որ անքն ու ծաղկեր էր իրենց նախորդին օրով: Յուսահատ ու անընդհատ գժաղաղութեան նեխարկուած Հայը անպատճառ և եւ զաղթականութիւնը ձեռք առաւ և մեծամեծ խուճիկով գաղթեց աշխարհի ամեն կողմը: Էպուսայիտ Պահատուր խանը նախագուշակելով Հայոց գաղթականութեամբ երկրին աւերումը և այդ աւերումով իրենց ցեղին և տիրապետութեան սպառնացող վտանգը, 1237 թուին հրովարտակ մը արձանագրեց Անի մզկիթին վրայ, որով ամեն դիւրութիւն, հանգստութիւն և հարկերու բաշխում կը խոստանար. որպէս զի չի գաղթեն: Մականյ բազմամիւ գառնաղէտ փորձերով խրատուած

դժբաղը ժողովուրդը՝ այլ ևս չառաւ չընծայեց մնամէջ խոստովանելու և կանոնաւոր կերպով գրեթէ մինչև յետին մարդը գաղթեց Թաթաւաց սահմաններէն ամբողջ մէկ դարու տեղադրութեան մէջ:

Ենչ կողմանէ գաղթը միւս կողմանէ գերեւ-վարովթանը ինչպէս ամեն կողմ նորնպէս ալ գեղ էր Գորը-Ստիս՝ փոխադրեցին Հայաստանի 13-14րդ դարերու արուեստը, անկէջ ալ մինչև Ղուփորի ու Մարմարայի ափերը, որուն հետ-քերը նշմարեց առաջին անգամ՝ A. Choisy (A. Choisy, Hist. de l'Arch, T. II p. 22):

Կիրակոս Գանձակեցին կը պատմէ թէ Չարմաշը երբ Անին առաւ «Սուրբ Գրիգոր եղեալ կոտորեցին սակաւ կանայս և մանկունս թողեալ և արա արշետաւորս զորս վաքեցին ի գերովին: (Կիր. Գանձակեցի, Մոսկուա 1858 երև 152):

Թաթարներու և Սելճուկներու գերեվա-լուծեամբ Հայ արուեստին կատարած արշա-վանքը անոր վերջին արշաւանքն է: Անկէջ առաջ կատարած արշաւանքները տակաւին ուսումնա-սիրելի են և անոր վրայ ծածկուած քոշին ծայրը առաջին անգամ Սալիգոփակին է որ վեր կը բարձրացնէ իր սրամիտ դատողութեամբ առանց բարդօրէն հիմնուելու պատմական անցքերու վրայ:

Արափ որ թէ մը առաջ Ch. Diehl ալ կը ջանար Բիւզանդոնի Հայոց վրայ ունեցած ներ-գործութիւնը պատմութեամբ հաստատել, սա-կայն ինչպէս կ'երեւի այնքան ալ զոչ չի մնաց իր դատողութենէն, հանդէպ Հակասական երե-ւոյթներու և վերջապէս թէ մ'ալ ինքնիշխան Հակասելով կը շարունակէ իր տեսութիւնը:

Բիւզանդիոն եւ Հայաստան: Այստեղ կը դուրս ելան խորքը, ինչպէս որ մեզ կը թուի, խլակալէ հայ արուեստը պարտական է բիւզանդականին թէ ընդհակառակը ու է բն առաւ է անոր:

« Բանն մը տարիներ առաջ ոչ ոք չէր կասկա-ծեր Բիւզանդոնի Հայաստանի վրայ ունեցած ներ-գործութեանը: Այս ամենը Մա իգովսիկ յեղաշրջեց: Անոր կարծեմով Հայ իշխանական տոհմն էր յանձին վառիւ մ. կայսեր, Կոստանդնուպոլսոյ զաջ բա-ձրանալը իր մասնաւոր հետևանքը պետք էր սր ունենար արուեստի պատմութեան վրայ, և երբ Թա-գաւորութեան մեծ իշխանակարանը Nea (°) պիտի ըլլար չալկական արուեստէն, ձեռնաբար նաև այն ստեղծագործութիւնը որ երբ ճանապարհ բացաւ Կոստանդնուպոլսոյ հողին վրայ, և յունական խաչա-ձև եկեղեցւոյ յատակագիծը անուշով պիտի դառնար Հայաստանէն ծագում առած: »

« Այս տեսութիւնը, յիշուի, մասամբ հանձարեղ և համոզել է: Անիմէնք է որ Հայաստանի բաղա-խնդիրներ բազմութեամբ կ'երթային մայրաքաղաքին մէջ բաղդ փնտռելու: Անոնցմէ շատերը վաղական, գիւնդուրական և արքունական բարձր պաշտօններու

կը հասնէին: Հայեր տիրապետեցին նոյն իսկ կայսե-րական զախուն, ինչպէս Ռոման, Նիկիիոս, Չմիլիկ: Հայաստանի և մայրաքաղաքին մէջ, զորահաններ և քաղաքագէտներու երթևեկութիւնը անպակաս էր: Հայաստանի փոքրիկ գերիշխանները շարունակ կ'ա-ցեղէին սրբազան պալատը դաշնակցութիւններ, տիւ-րոսներ և Թոյալներ ձեռք բերելու համար: Թեղապէս գործուեալ, հանձարեղ, շահաւէր և զբաղող Հայը աշխարհի ամեն կողմը տարածուած էր: 11 և 12րդ դարերուն Հայ եկորիչներ կը գտնեց Մուսուլմանի և եգիպտոսի մէջ: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կը հանդի-պէին իրաւագէտներու և որ աւելի կարեւորն է, ճարտարապետներու: 10րդ դարուն վերջը երբ եր-կաշաբոր 989 թուականին Ս. Ստիփանի գմէթը կործանեց, Հայ ճարտարապետներ աշխատեցան փե-րանորոգութեան մէջ, անոնց մէջ կար ծրարած մը որ Անիի կաթողիկէ ճարտարապետն էր:

« Միւս կողմանէ անիմէնք է որ բիւզանդական եկեղեցիներէ ունեց հայկական քանի էր շէնքեր յիշեցնող յատակագիծեր ունին. մասնաւորաբար կը իշխատակութիւն երեքնորսանեան սրբապետները, որոնք կը գտնուին 10րդ դարու վերջերը: Աթոսի ամենամեծ եկեղեցիներուն մէջ, որոնցմէ մէկը ճշդիւ ցոյց կը տրուի թէ Իպերիայցիներու շինածն է. և վերջապէս կը նկատուի որ 10-11րդ դարերուն մէջ այնքան ինքնուրոյն և բեղմնաւոր Հայկական արուեստը չէր կարող իր ինքնուրոյնութիւնը պահել եթէ անիկա բիւզանդականի ազդեցութեան տակ ըլլար: »

« Յոյց տրուած իրողութիւնները ծրըք են. բայց բացարձակապէս համոզել են. չեմ կարծեր: Այս ալ իրողութիւն մ'է որ ամեն երկու քաղաքակրթութեանց մէջ կը պատահի, այն է թէ աւելի զարգացողը կ'ազդէ միւսին վրայ: Արդէն ոչ ոք ալ չի կարող ուրանալ որ 10րդ դարու Կոստանդնուպոլսոյ առաւն-ձնապէս գերիշխան չեղաւ Հայաստանի վրայ: Միւս կողմանէ այս պատմաւարանութեանց մէջ կը մտնեն շատ մը եմփաւորութիւններ, վերջապէս մենք բաւա-կան փառ տեղեկութիւն ունինք, — Սալիգոփակի ինքն ալ ստիպուած է իրաւունքանելու — Էսական շէնքին վրայ որուն շուրջը կը դառնայ վէճը, այսինքն երբ եկեղեցւոյ ճարտարապետական յատկութիւններուն վրայ, այնպէս որ դժուար է գիտնալ թէ անիկա ունէ անուշութիւն ունէր Հայ արուեստի հետ: Եւսխորան յատակագիծը միւս կողմանէ աւելի լաւ կարող էր զալ Աթոս, ուրիշ Կոստանդնուպոլսէն ուր գործա-ծութեան մէջ էր 7րդ էն մինչև 9րդ դար: Եւ վեր-ջապէս քանի մը հայկական շէնքեր հետո բիւզան-դական ճարտարապետներու ներշնչման էր թուի որպէս հետաքրքրական աշխատութիւններ, հանձնարող շինողներու ձեռքով նմանցուած Կոստանդնուպոլսէն բերուած ոճերուն, ըլլալ անիկանափող, ըլլալ յունա-կան խաչաձև եկեղեցի: »

« Դրուած խնդիրը կը մնայ ուրեմն մութ. ինչ որ կարելի է և համաձայնելի, այն է որ Հայաստանի մէջ պահուած ամիսական արուեստի հին աւանդու-թիւնները, միակաման երկրի դրացնութենէն յառաջ եկած ազդեցութիւնները այս երկրին մէջ զակալը-նուած են բիւզանդական ազդեցութեան հետ. և ստեղծագործելու մէջ հմուտ ու ճարպիկ ճարտարա-

(*) Ս. Զարովոր եկեղեցի կ'անուանեն այս եկեղեցին Սե. Ասողիկ:

պետներու ձեռքին մէջ յառաջ եկեր է արուեստ մը որ բիւզանդականի շատ բան պարտելով հանդերձ, երբեք անոր ստրկական ընդօրինակութիւնը չէ: Այլ սակայն, միւս կողմանէ ինչ որ չարի է ըսել, այն է որ, եթէ այս արուեստը հական ունիչ չէ տուած բիւզանդականին, սակայն իր առանձնատարածութեան պարտաւոր է ուրիշ կողմուտ վրայ ձեռաբերքական տարածումը: Հայաստանին հետեւն է Վրաստանը, և այստեղէն բիւզանդական տիրապետութեան երկիրները ջրջան ընելով, ազդեցութեան ընթացքը հասած է Ռուսաստան և հարաւային Սլաւներու մէջ: Մոլդովի և Քիւէնի Ս. Սովիա եկեղեցիներու յատկապէս մեծ նշանակելի նմանութիւն մը կայ, և մարդ կարող է ինքնին հարց տալ թէ, առասկան Հին եկեղեցին բիւզանդականե աւելի հայ ծառայարարականի մը գործը չէ՞ արդեօք: Բիւզանդիոնի եկեղեցի Հայաստանը զուգահեռաբար օգնէր և քրիստոնէական արուեստը արեւելքի մէջ տարածելու ու:

Ch. Diehlի աշխատութեան մէջ այս յօդուածով գրեթէ փակուած է հայ արուեստի ուսումնասիրութիւնը, և ինչպէս կը տեսնենք թէ և անգլանական, բայց աւելի հակուած դէպքի հայ տեղագծագործութիւն, գէպի ի հայ արուեստի ինքնուրոյնութիւն և որոշ շփոփ ալ իր դրացիներու վրայ ազդեցութիւն ունենալը:

Այս անգլանականութիւններն և տատանումներն դուր շատ երկար կը տևեն, և եթէ գիտնականներ իրենց ուշադրութիւնը չզարձենն քանի մը հարաքանաթմ չէնքիտէ գաւա, ուրիշ անծանօթ մնացած անհամար շէնքերու վրայ, և կամ աւելի ծիջող մենք անոնց ուշադրութիւնը չի հրուիրենք:

Աշխարհի ամեն կողմէն եկողը կ'երթայ Էփիսոսին: Մայր-Տաճարէն յետոյ կը տեսնէ անոր անմիջապէս քովիցը Հռփիսոսի մէջ Գալիանէի վանքերը և նորապիւտ Զուարթնոցը, և ասով գրեթէ կը վերջանայ Արարատեան նահանգի արշաւանքը: Անդին կը մնան աւելի քան Էփիսոսինը հնութեան մեծ հաւաստիք ներկայացնող յիշատակարաններ, որոնք իրենց տարբեր ոճով, տարօրինակ զարդաքանդակներով, իսկական բանաշինները պիտի ըլլային հայ ծառայարարականութեան, մինչև իսկ հեթանոսական շրջանները լուսաբանելու:

Էփիսոսնէն յետոյ արշաւանքի ասպարէզն է աշխարհահռչակ Անի, ուր շնչասպառ կը վազեն անոր կաթարդական անուանէն յափշտակուած, սակայն այնուհոգ գնադողներն ալ, ամենէն շատ մէկ կամ երկու օր միայն ժամանակ ունին տեսնելու: Չորս քիլոմետր տարածութեան վրայ ցրուած ամեն կողմ կանգուն ու կիսականգուն շէնքեր և բազմաթիւ գեղարարական բեկորներն չէնքելու, քննելու և ուսումնասիրելու համար բաւական չեն մէկ երկու օրերը. այսքան կարծ միջոցի մէջ հազիւ հազ կարող է ապագորութիւններ արձանագրել խուզարկուն և մեկնիլ:

Անիի շուրջը բազմաթիւ յիշատակարաններ կան՝ որոնք երբեմն աւելի գերազանց են քան Անիի յիշատակարանները, ոչ որք մարէն անգամ

չ'անցնիր ունոր ալ տեսնել, որոնց մէջ 10-14րդ դարերու ծառայարարական այնպիսի սքանչելի նմոյշներ կան, որպիսիներ Անիի մէջ երբ և իցէ գոյութիւն իսկ չեն ունեցեր:

Թէքսիէն Ֆրանսական կառավարութիւնէն լիազօրուած 1839 թուին եկեր է Հայաստանի հնութիւնները ուսումնասիրելու. և եթէ չեմտաւոր, իր ամբողջ արշաւանքը կատարել է միայն չորս ամուսնու մէջ: Անիի ուսումնասիրութեան համար այլ հաշիւ ժամանակ ունեցեր է չորս օր: Ահա այս տեսակ շտապ գործունէութեան հետեւներն է որ այսօր քառասուն տեղուներ է հայ արուեստի ուսումնասիրութեան գործին մէջ: Նոյնպէս են վարուել նաև ուրիշ բոլոր ծանօթ հնութիւններ:

Թէքսիէնի նկարագրած Անիի կամոյղիկէն բացի ուրիշ իրականին անհամապատասխան մասերէ, հարաւային դուռ մը ունի, որուն ձեւը և վրայի զարդաքանդակները երբ և իցէ գոյութիւն իսկ չեն ունեցեր այնտեղ: Գմբէթին տրամագծին մօտաւորապէս երեք մետրի նկարագրուելէ, հայ ծառայարարականութեան իսկ առանձնատարածութիւնը թաղուն մնացեր է մինչև այսօր, որն որ վերին աստիճան հետաքրքրական ըլլալէն դատ միմիայն Հայաստանի յատուկ գմբէթաշինութեան ոճ է եղած և Զատիպապէս այս մասին արժէ աւանշին յօդուածով մը խօսիլ:

Նմանապէս Թէքսիէի աշխատութիւնն է Տեկրիկի տաճարին թաղ, facades-ներն են. որոնք բոլոր ուսումնասիրողներու քննութեան միակ աղբիւրն են և տանենալ անգամներ տպագրուած գանապատ հեղինակներու կողմանէ:

Բաց ի այն որ plan և facade լիովին չեն համապատասխան, նաև planի մանրամասնութեանց մէջ իրականին անհամապատասխան աւելի կամ պակաս մասեր են մտեր: Կերբէն մեծ մոյթներու անհարապտ ընդօրինակութիւնը եթէ չըլլալ, թերևս աւելի փառաց ուշադրութեան կ'առնուէր անոր իրիտ հետաքրքրական և առեղծուածներն պարունակող ձեւը:

Հանապա Թէքսիէի բարեխիղճ և ուղիղ դատողութիւններուն, ի նշան յառաջ եկեր են չափազանց և գծապատկան սխալները, այդ մասին արդէն մասամբ խօսեցանք:

Գմբէթների նկարած sphérique գմբէթաւոր Մաստարայի եկեղեցին տեսնելը ըստ ամենայնի իրաւունք ունի կարծելու թէ 7րդ դարուն Հայաստանի մէջ բիւզանդական գմբէթներու ազդեցութիւնը անբնական էր. մինչդեռ Մաստարայի եկեղեցւոյ գմբէթը ամենէնիւ sphérique չէ եղած, և ամենահին շինուածքն է որ անփոփոխ հասեր է մեզի Մաստարայի եկեղեցին, թերևս նորոգուած ըլլալ շատ մասնաւոր կերպով 10րդ դարէն ոչ ուշ քան 11րդ դարէն ձեւի փոփոխութեանը: Այն միայն Մաստարայի մէջ այլ և բովանդակ Հայաստանի մէջ Հայերուն մոլորէ անգամ չէ անցած արտաքուստ sphérique երևոյթով գմբէթները չինք: Այս տեսակ օրինակներ անհամուծ են, մանրամասն թուել աւելորդ է. ցանկալի է որ այսուհետև գտնէ չի պատահին, և հին պատ-

կերներ ուսումնասիրութեան առարկայ չըլլան։ ՊաՏ մը եմթարիցը որ ու է հաշտողը Ընին և Հիթաիը շատ լաւ տեսաւ, բայց այսքան փորը մաս մը տեսնելը բաւական չէ հայ ծարարարարութեան իսկական առանձին յատկութիւնները որոշելու։ Ընին և Հիթաիը իրենց մէջ շատ աննշան թուով ունին խորքէն անդին անդող յիշատակարանները։ Ընին հիները՝ հեթանոսութենէ իրրիստոնէութիւն փոխանցման շրջանի մնացորդները բոլորովին ուրիշ տեղերու վրայ են, որոնց անունն ու տեղը եւրոպացի հետախոյզ գիտնականը երբեք լսած չէ կարող ըլլալ, մեր պարտքն է անոնց սերունդին վրայ գնել դոնէ լաւ լուսատիւ պատկերներով և մանրամասն նկարագրութիւններով։

* *

Մտչիգովսկին լիովին համոզուած է որ յունական խաչածէն յատակագծի ոճը Հայաստանի մէջ ծագում առած է, որուն ամենահին օրինակն է Էլիփածնի եկեղեցին։ Միևնոյն ժամանակ նաև կը կարծէ թէ այդ յատակագիծը նոյն իսկ Լուստուրքի ժամանակէն աւանդաբար հասած ըլլայ։

Բաց ի ուրիշ շատ մը փաստացի պատճառներէ, նաև յատակագիծը զարգացման տեսակետով ալ Էլիփածնի յատակագիծը ամենաինքրիստոնէական նախնական եկեղեցոյ յատկութիւն չունի, ընդհակառակը կրօնական և ծիսական օրէնքներու ըստ բաւականի զարգացումներով մշակուած յատակագիծ մ'է։ Հայոց եկեղեցիներու յատակագիծը ուրիշ քրիստոնէայ ազգերու եկեղեցիներէ տարբեր կերպով զարգանալու ոչ մէկ պատճառ չկար Հայաստանի մէջ։ Ուրիշ բոլոր քրիստոնէայ ազգերու նախնական եկեղեցիները մեհեաններու և պաղիլիքներու ընդօրինակութիւններ կ'աւելնէին։ Յետոյ ժամանակի ու դարերու ընթացքին մէջ հետզհետէ հեթանոսական ձևերէն հեռանալով, քրիստոնէական կրօնի խորհրդանշանները ու դրոշմը կ'ընդգրկէին շէրջ այդպէս ալ եղած է Հայոց եկեղեցիներու նկատմամբ և այդպէս ըլլալուն ալ ապացոյցներ չեն պահպիր։ Այս մասին աւելի ընդարձակօրէն յայտնած եմ իմ անտաթիւններս՝ «Տեղիքի առաքար» աշխատութեանս մէջ (տպ. Թիֆլիս 1911)։

Էլիփածնի լուսաւորչալէն եկեղեցին չէր կարող խաչածէն յատակագիծ ունենալ, այսօրուան ձևը կը պատկանի Ներսէս Ենիող կաթողիկոսին, իսկ անկէջ առաջ Վաչան Մամիկոնեանի միջոցաւ վերջին շինածը թէն խաչածէն էր կրկին, սակայն խաչածէն չորս կիսաբոլորակ թեկեր արտաքուստ ամփոփուած էին ուղիղ չորս պատերու մէջ։ Չորս անկիւններուն վրայ ալ բացուած էին չորս սենեակներ զանազան ծիսական պահանջներու յատկին։ Թողուածիս սահմանը չի ներկր Էլիփածնի մասին աւելի ընդարձակ խոսելու, ցանկացողը թող բարեհաճի

կարգալ մէկ փոքրիկ հրատարակութիւնս «Էլիփածնի տաճար» անունով։ (Թիֆլիս 1910)։

Վաչան Մամիկոնեանի շինած եկեղեցոյն խաչածէն յատակագիծը Հայաստանի մէջ ծագում առած ոճ ըլլալը հերքել շատ դժուար է։ Իսկ այժմեան խաչածէն ալ, ինչպէս կը տեսնուի Մաշիգովսկիի և Է. Տիլի կարծիքներէն քիչ քիչ Հայաստանի սեփականութիւն դառնալու երեւոյթը ունի։ Միայն եռաթորան եկեղեցիներուն Հայաստանի մէջ ծագում առած ըլլալուն մասին, առ այժմ՝ ես կը դժուարանամ Մաշիգովսկիին հետ համակարծիք ըլլալու։ Մանաւանդ երբ Է. Տիլ կը հաւատարէ թէ այդ ձևը Դրդ Էն մինչև 10րդ դար գոյութիւն ունէր իտալականագոյտ մէջ, այդ առին ինծի կը մնայ հաւատալ որ Հայաստանի մէջ այդ ձևը օտար ազդեցութեան տակ կազմուած է։ Վասն զի իմ բոլոր իտալականութիւններու ժամանակի զեռ չեմ տեսած եռաթորան եկեղեցի մը, որուն շինութեան թուականը 10րդ դարէն առաջ ըլլայ։

Մտուցիւ Դրդ դարու եկեղեցիներ կան, որոնք թէն երեք խորան ունին, սակայն անհերքելի ապացոյցներ ալ կան որ անոնք 10րդ դարու փոփոխութեան արդիւնք են։ Թէն Մտեփանոս Օրպէշեան կը պատմէ թէ (Թիֆլիս 1911 երես 71) Գիւստ կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ մեծ կաթողիկէ մը շինուեցաւ (472 թուին) որ երեք խորան և երկու քմբէթ ունէր։ Բայց անոր երեք խորան ըսածը ես աւելի կը հասկնամ Էլիփածնի ներքին կիսաբոլորակ թեկերով խաչածէն յատակագիծին նմանը որուն արեւմտեան թեկը քառակուսի էր ինչպէս Լյամանի Ս. Ընանիայի եկեղեցին, և միւս երեք թեկերուն մէջ պատարարի սերունդներ կային ինչպէս այսօր Էլիփածնի եկեղեցին մէջ։ Էլիփածնի շինութիւնն ալ արդէն ժամանակակից է և ամենայն հաւանականութեամբ միևնոյն ձևը ունեցաւ իրեն ժամանակակից նոր ոճ։ Իսկ երկու քմբէթ միանգամայն միևնոյն եկեղեցոյ վրայ ինծի բոլորովին անհասկնալի կը մնայ, եթէ չերեւակայնը Չուարթնոցի նման կրկնից գմբէթ իրարու վրայ։ Որովհետեւ ուրիշ ձևով պատշաճ տեղ չենք կարող գտնել հայկական ոճի մէջ երկրորդ գմբէթի մը համար։

* *

Վասիլ կայսեր իտալականագոյտ մէջ շինելու տուած նոր եկեղեցին Մաշիգովսկիի կարծիքով հայկական ոճով է և ուղղակի ազդուած Էլիփածնի յատակաձևէն։ Թէն Վասիլ կայսեր շինելու տուած եկեղեցոյ յատակագիծը բոլորովին նման չէ Էլիփածնի յատակագիծին, այնու ամենայնիւ Մաշիգովսկիի համար ներկիւր էր այդ համաձայնութիւնը, հիմունելով գտնէ անոր մօտաւոր նմանութեան վրայ։

Ի՞նչ և և ունէր Վասիլ կայսեր շինած եկեղեցոյ յատակագիծը և ի՞նչ տարբերութիւն ունէր Էլիփածնի յատակագիծէն. ատկկայ տեսնենք մենք նոյն իսկ Է. Տիլի նկարագրութեան մէջ իր կարծիքներով միասին։

« Յատակագիծը կը ներկայացնէր Հատարը թեւերով խաչաձև մը քառակուսիի մը մէջ ամփոփուած և հինգ գմբէթներով պատկուած: Բայց գմբէթները ալակէտ էշին ինչպէս Մուսքիոյ եկեղեցիին և անոր ընդօրինակութիւնը եղաւ Ս. Մարկոսիին, որոնց խաչաձևի չորս թևերուն վրայ գտնուուած էին չորս գմբէթները: Վասն զի եկեղեցւոյն մէջ կեդրոնական գմբէթին շուրջը չորս երկրորդական գմբէթներ կը բարձրանային bas-cotéներուն վրայ՝ խաչաձևի չորս թևերուն: Հետ արտաքին քառակուսիի միացումով ձևացած անկիւններուն մէջ: Այդպէսով արտաքին ճակատին վրայ խաչաձևը անտեսանելի եղած էր, միևնույն Մուսքիոյ եկեղեցւոյն վրայ խաչաձևը արտաբնական տեսանելի էր: Միայն կտուրի վրայ, յայտնի էին չորս թևերու ճաճկոյթի կամարաձևին մէջ յառաջ կողմ օրորոցած տանիքներու չորս թեւերը (Վասիլի եկեղեցւոյ վրայ) (Manuel d'art byzantin. Par Ch. Diehl. Paris 1910 p. 406):

Ուշաի լաւ պիտի ըլլար եթէ վերոյիշեալ երկու գիտնականները իրենց սեղանին վրայ ունենային Հայաստանի մէջ տակաւն պահուած քանի մը եկեղեցիներու յատակագիծերն ու պատկերները որոնք կէտ առ կէտ վասիլի եկեղեցւոյն նման ըլլալէ պատ, անոնցմէ ոմանք աւելի հին են քան վասիլի եկեղեցին:

Էջմիածնի մօտ Դրօ գարուն կանգնուած Հսկիւրիձէի վանքի եկեղեցին և Խճկոնքի Ս. Ստուռանձանի որ կանգնուած է 10րդ դարէն ոչ ոչ, իրենց յատակագիծով բնաւ չեն տարբերիր Վասիլի եկեղեցւոյ յատակագէշէն, միևնոյն ձևով ներքուստ խաչաձև, և արտաքուստ ամփոփուած են քառակուսիի մէջ, միակ տարբերութիւնը կը կայանայ Հայոց եկեղեցիներուն միայն մէկ գմբէթ ունենալուն մէջ: Բայց խաչական վասիլ կայսեր շինած հինգ գմբէթով եկեղեցիին նման երկու օրինակ ինծի յայտնի են առ այժմ, որոնցմէ մէկը Անիի Առաքիւնց եկեղեցին է:

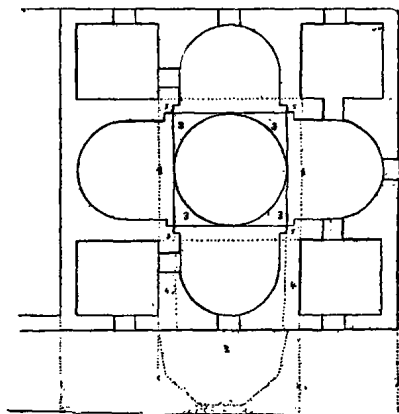
Անիի Առաքիւնց եկեղեցւոյ շինութեան թուականը կորած է. սակայն իր 10րդ դարու մարտը Հայկական ոճէն գտա 1031 թուականին Վաչագան Պաշտօնաւորի որդւոյն Արաբգամի մէկ նախնադրութեան արձանագրութիւնէն կ'երևի որ այս եկեղեցին կանգնուած է 10րդ դարէն ոչ ոչ: Արաբգին որմասնաց խոյսմիներու և քանի մը ուրիշ զարդարանդակներու վերին տասիճան նմանութիւններէն ալ կը հէտնայնում որ Անիի Գագիկաշէն բոլորակ Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ շինութեան ժամանակակից գնդակները աշխատեն են անոր մէջ:

Գրեթէ միևնոյն դարուն Անիի և Բուշանդիձի մէջ իրարու այբան նման եկեղեցիներ իրարմէ անկախ կերպով ի նշպէս երևան գալերնին գուցէ անբացատրելի մնար, և կամ առաջնութեան մրցանակը Բուշանդիձի շահէր, և եթէ իրարեազդաբար Սրբ դարու վերջին Յօհան կաթողիկոսի Երևանի մօտ Աւան գիւղի մէջ կանգնած ներքուստ խաչաձև և հինգ գմբէթանի եկեղեցին կիսակամուուն վիճակի մէջ այսօր մնայ

Հասած չըլլար: Այս եկեղեցւոյ յատակագիծը բոլորովին անաղարատ է և պատերը կանգուն է: Փլած են գմբէթները, սակայն ինչ որ այստեղ մեզի կարևոր է և ըստ ամենայնի հետաքրքրական. երկրորդական չորս գմբէթներու գոյութեան ապացոյցն է, որոնց մէկուն երկու կարգ քարի բոլորակ շարքերը տակաւին կը մնան Հարաւ-արեւմտեան անկիւնին վրայ:

Մասնաւոր շնորհակալութեան արժանի է Գարեգին վորդապետ Յովսէփեանի մէկ հոդուածութիւնը՝ այս անպնաՀատելի յիշատակարանի մասին, որ մանրամասն լուսանկարելով կորուստէ ազատեց: Մասնաւորապէս լուսանկարած է նաև Հարաւ-արեւմտեան անկիւնի փոքր գմբէթին մնացորդ քարերու բոլորակ շարքերն ալ:

Այստեղ հարկ չեմ տեսներ վերասին պտապանել իմ մէկ ինչը՝ որ տեսական և գործնական փաստերով ապացուցանելու աշխատած եմ թէ, Անիի ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ քառակուսի, հինգ գմբէթանի Առաքիւնց եկեղեցւոյ նախատիպը եղած է Տրօ դարու վերջը Վահան Մամիկոնեանի կանգնած Էջմիածնի տաճարը:

Էջմիածնի սկզբնական յատակագիծը Տրօ գարունի թու թ. Թորմամեանի

Այս տեսութիւնն գրած էի 1909 թուականին, որ նոյն տարրին ուսուրէն լուրով տպագրուեցաւ Ս. Գեանքուրեցի Պր. Ն. Մանի թարգմանութեամբ, յետոյ ալ տպագրուեցաւ Հայերէն ընդգրկը «Ազգագրական Հանդէս» մէջ, առանձին արտատպութիւնով 1910 թուականին, «Էջմիածնի Ցաճարը» խորագրով: Այս ամենը վերջապէս յետոյ էր որ բաղդ ունեցայ Աւան գիւղի եկեղեցին տեսնելու, եթէ ոչ՝ անպայման նախորդ աշխատութիւններուս մէջ իրիւ փաստ ներկայացուած պիտի ըլլար այս եկեղեցին ալ:

Բայց քանի որ Էջմիածնի նկատմամբ իմ թէորիս տակաւին քննութեան չէ առնուած ուրիշ մասնադէտներու կողմանէ, բնականաբար

իրեն փաստ չեմ կարող ներկայացնել, միայն իր բուսականանամ՝ ըստ իմ տեսութեան, անոր չափապագիծը և շէնքի պատկերը ներկայացնելով։ Սակայն Աւանի եկեղեցին անհրաժեշտ է որ մաստանշեմ իբրեւ կանգուն և խոտուն օրինակ և Յրդ գարու հարազատ շինութիւն, որուն գոյութիւնը կը յուսամ թէ Ստշիգոփսկիի համառ հաճելի անակնկալ մը կ'ըլլայ, անգամ մը եւս փաստացի հաստատուելով տարիներ առաջ իր կատարած տեսութիւնը, առանց գիտնալու։ Աւանի եկեղեցոյ գոյութիւնը, իսկ է։ Տիկի համար ալ անշուշտ հէտտըքքրական նորութիւն մ'է որով փոխանակ Վախի եկեղեցոյն հայ թարադապտեմութեան հետ առնչութիւն ունենալ կամ չունենալուն մասին վարանմուն ձեթ ձեռու, և նոյն ձեթ 10րդ դարու բիզանդական ոճի յատկանիշը համարելու, առ այժմ գոնէ, եթէ ոչ Յրդ գարու զէթ Յրդ գարու հայ ծարադապտեմութեան յատկանիշ պիտի համարի։ (— Ainsi l'édifice était conforme au type nouveau et caractéristique de la construction byzantine, tel qu'il apparaît presque exclusivement à partir du X. siècle: l'église à croix grecque inscrite dans un carré.) [Ch. Diehl. Manuel d'Art Byzantin. Paris 1910 p. 406].

✻ ✻ ✻

Ch. Diehl երկու գլխաւոր յեռնակէտ ունի
Համարակցեալ Համար պէ՛տ անպայման հայ ծաբ-
տարացպետութիւնը պէտ էր որ կազմակերպուէր
որոշ չափով բնագոյականի ազգութեան ծան-
կինակներէն մէկը Յուստինիանոսի ծարտարա-
պետներուն Հայաստանի մէջ բազմութիւն եկեղե-
ցիներ շինեալ է, իսկ միւրը՝ ինչոյն-իկան Տէ՛ Ես
ուսէ՛ն գտնադարձ կ'ապրէ միւրը: Էջմյ:

Յուլստիրիանոսի շարորարդիաներուն Հա-
յաստանի մէջ բազմաթիւ եկեղեցիներ շինած
Բլլալու կարծիքը յուսոյ եկած է պատմական
անգեղեցիկներէ մը, թէ Յուլստիրիանոս յանձնա-
րարած է իր պատմաբան Procopeին գրել իր
գիտելի բոլոր գործունէութիւնը, Միայն չհա-
րարական գործունէութեանը համար Procope
գրել էր միջ հաստի, որուն երբորդ
կայսեր հրամանով Հայաստանի մէջ շինուած

Հէնդերու պատմութիւնը կը բովանդակէր: Իսկ
միշտ այսօր Հայաստան մասին այդ տեսակ
պատմութիւնը մը գտնուած է: Ե՛մ, Ե՛մ! Նոյն իսկ
գտնուէր ալ, չէր կարելի երևակայել որ անոր
մէջ բովանդակ Հայաստանի եկեղեցիներուն շին-
ութիւնն պատմութիւնը պրտւած ըլլալը: Առա-
ւելին Հայաստանի յունական բաժինը պիտի
ըլլար, ուր Հաւանական է որ գտնուէին Թէ՛

կայսեր հրամանով
շինուած եկեղեցի-
ներ, և թէ՛ բիւ-
ղանդական ապրե-
ցութեան ենթար-
կուած ձեւեր :

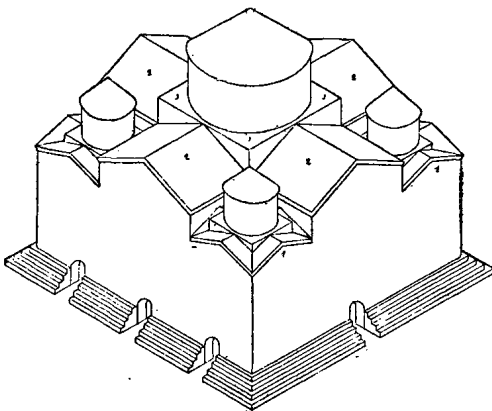
— Այս առթիւ պիտի ըսեմ որ իմ բոլոր տեսութիւններս հիմնուած են արեւելեան Հայաստանի հին ճարտարագիտութեան վրայ, որովհետեւ ըսաւ առիթ չեմ ունեցած Հայաստանի յունական բաժինը ուսումնասիրելու : —

Արեւելեան Հա-
յաստանը, մասնա-
ւորապէս Քաղէե-
դոնի ժողովէն յե-
տոյ շատ հեռու կը
մնար Բիւզանդիայի

կրօնական և քաղաքական ազդեցութիւններէն, և այդ զգուշաւորութիւնն ու ինքնուրոյնութեանն ձգտումը Հայերուն համար անթիւ աղէաներու պատճառ զարձիք է միշտ:

Ե՛մէ պարբերաբար բիւզանդական կայսրու-
թիւնը յաղորեցաւ ալ արեւելեան Հայաստանի
վրայ Կրճատիկ կամ քաղաքական աղբնոթիւն
շնոր բերել, այն ալ այնքան թոյլ և կարճատե-
կեցած է որ քննադատաբար պիտի անհետանա-
տանց աղբնոթիւնի թողնուի: Քսան տարի
Արիի միջնաբերդի ապարանքին մէջ բնակող են
բիւզանդական կայսրութեան կառավարիչներ,
սակայն պեղումներ ցոյց տուին որ, անոնք իրենց
քան տարուան գոյուտեան ամենեւնի հետքը
չեն թողնել: Ճիշդ է որ Արեւելքի մէջ պարսպ
չեն եղած կայսրութեան կառավիշը ցեղայնութիւն
կամ տաճմար, թայց անոնց ալ քնաւ է յաղորեց-
Արեւմուտքի աղբնոթիւնը ու է կենդանի ընդ-
հանրացնել Հայաստանի վրայ, և իրենց սակայն
են զաղթել ըստ բիւզանդական երկիրներ:

Թէ՛ Սասանեանց և թէ՛ Արաբական տիրապետութեանց ժամանակակից պատմագիրները պարզ վկայութիւններ կան, որոնք ցոյց կուտան թէ՛ Արևելքէն տիրապետող Հօգոս և բարբարոսացի պատմութիւններու շրջափանձաճող էր Բիւզանդական ճշտ Նետ նոյն իսկ առևտրական յարաբերութեան մէջ գտնուիլը։ Բիւզանդիոն Ննեգամիս և միտումաւոր քաղաքականութիւնը միշտ ստի-

Էջմիածնի սկզբնական ձևեր Տրդ դարում ըստ Թ. Թօրամանեանի

digitised by A.R.A.R.®

A.R.A.R.@

պեր էր Հայերը աւելի Պարսիկներուն ու Բարսերուն ապաւինել քան թէ Բիւզանդիոնի։ Այսպէս մտածողներու շնորհիւ էր որ գրեթէ անկոնեցաւ Տայկական քանի մը գաւառներու պահպան ինքնավարութիւնները, մինչև Խամայի Մէլիքութեանց օրերուն։

Գալով այն մարին թէ աւելի շարժացած է՝ առէ, այդ արդէն ճշմարտութիւն է և մեծ նշանակութիւն ունի գիտութեանց և արուեստից պատմութեան համար։ Բայց ըստ իս, բան մը կայ որ գեւ անստոյգ է և լուրջ հետազոտութեան կարօտ։

Պէտք է գիտնալ թէ ինչ ազգերէ և ցեղերէ բաղկացած էր բիւզանդական կայսրութեան ընտելութիւնը Արեւելքի մէջ. ինչ թուական համեմատութիւն կը կազմէին այդ ազգերը, և ո՞ր ազգը որ ծիւղին մէջ դարգացած էր։

Ուրիշ բան է տիրապետող ԸԼԼԱՂ, ուրիշ բան է դարգացած ԸԼԼԱՂ։ Տափաւին այսօր ալ մնել շատ կենդանի օրինակներ ունինք տիրապետողները, որոնք ամեն ծիւղի մէջ դարգացած չին, այլ իրենց հպատակներու մէջ որոշ ցեղեր որոշ ծիւղերու զարգացման զեկազարներ են երկրին և պետութեան անունով։

Թէ ի՞նչ վիճակագրութիւններ ունին պատմարաններ արեւելեան կայսրութեան բազմացող ընտելութեան համար, այդ ինքի յայտնի չէ, բայց բաւական է որ այսօրուան գիտնական ուսումնասիրութիւններ գրեթէ միահամուռ կը հաստատեն որ բիւզանդական ըստած ճարտարապետութիւնը զուտ արեւելեան արուեստներու խառնուրդ է, պատահարսք միայն տեղ արուած անոր մէջ աւանդական յունականին և հռոմէականին։ Այս պարագան արդէն բաւական է մեզ համոզելու որ արեւելքից Եւրոպայի մասին ծանօթացող զարգացման նշան էին քան Յունաստանն ու Հռոմը և անոնցմէ անկախ փայլուն արուեստ մը ստեղծեցին նոր թագաւորներու Հռոմի համար։

Այժմ արդէն եւրոպական գիտնականներու կողմէն մեծանշող դրուած է այն հարցը թէ արեւելեան որ ազգեր աւելի մեծ դեր ունեցան բիւզանդական ըստած արուեստի կազմակերպութեան մէջ։ Ի հարկէ, ուշ կամ կանոնի, այդ գիտնական ինչպիսի պիտի ստանայ իր ցանկալի լուծումը։ Ես այստեղ, հայ արուեստին ալ որոշ շահով բիւզանդական արուեստի կազմակերպութեան մէջ բաժին ունեցած ըլլալուն հաւանականութեան մասին պիտի յայտնեմ իմ ամենաոք կարելիներս։

Հայաստանը երկու մասի բաժնուելէն յետոյ, արեւելեան կայսրութիւնը Հայուն համար Հայաստանի մը կերպարանը ստացաւ։ Եթէ խաղաղ ապրելու և քրիստոնէայ պետութեան մը հոփա նաւարկութիւնը վայելելու տնելով՝ Հայերը մեծ բազմութեամբ կը տեղափոխուէին բիւզանդական կայսրութեան սահմաններ, կայսրութեան զեկազարներուն թաքուն նպատակներն ալ հարաբերելու հետեղծէին յունական բաժինը կազմողները

Հայաստանի սահմաններէ հեռացնելով տեղի ներսերը միշտ։ Ըն միայն մարտադարձի մէջ պատեալ ու աստիճաններ տալով կը հիւրընկալէին, այլ և հեռուէր տեղի զրկելու համար առանձնաշնորհաձեւ և վարչական իրաւունքներ կուտային։ Երբ զարեւ տեղեւալ բաւական չէ որ քաղաքագէտներ, գիտնորոպան և պալատական աստիճանաւորներ կը վերտան Բիւզանդիոնի մէջ. տանեակ հայ կայսրեր ալ անոր հզօր գահուն վրայ բազմած համայն երկրին ճակատագիրը կը զեկազարէին։ Այս իրողութիւնները արամառնորէն մեզ կը համոզեն որ, Հայերը առանց թուական բազմամարդութեան և տանցք գերազանց արժանաւորութիւններու չէին կարող այս բարձրութեան հասնել։ Սեփհական կրթութեամբ և ցեղական ինքնուրոյն յատկութիւններով մեծ ծաղկած օժտուած ազգ մը՝ տիրող աարին հետ զուգընթացաբար վարելով ամբողջ երկրին ներքին ու արտաքին քաղաքական կապով։ Կրթութիւնը, անկարեւի էր որ իրենց ինքնուրոյն գրոշմը չի գնէին նոյն երկրի քաղաքակրթութեան վրայ։ Մասնաւոր, երբ Հայերը բաց չի գիշերտորհանութեան և քաղաքագիտութեան՝ նաեւ շինարար ժողովուրդի մը համբաւը ունէին, անպայման երկրին վարչութիւնը գիւրնը այդ ծիւղին մէջ ալ աւելի յառաջ պիտի քշեր յօգուտ կայսրութեան։

Պուլղարասպան Աստի Բ. Կոյսը (1076-1088) իր անընդհատ պատերազմներով քանդած երկիրները շինելու համար, իրեն հպատակ շատ մը Հայեր Մակեդոնիա գաղթեցուց, կ'ըսէ Ասողիկ։

« Այլ յորժամ էր ի Բաղդատ Թապաւորն Վարդ և խաղաղասպան Թագաւորութիւն Վասիլին, կամեցաւ յազգէն Հայոց որ ընդ իւրով Թագաւորութեամբն, անցուցանէ ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացի, զի շինեցան գերկիւն։ Որ և տարեալ բնակեցուց զյսլովս յաշխարհն յայն »։ (Մտեմանեսի մարտեցուց Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, երես 201)։

Ի՞նչ հարկ պիտի ստիպէր Աստիը միայն Հայերը գտնուել և գաղթեցնել, եթէ գաղթողները իրենց աշխարհաշէն յատկութիւններով չի գերազանցէին բնիկ տարրը։ Աշխարհաշէն համարաւորու համար ալ ժողովուրդ մը, քացի ինքնակազմ և ֆիզիկական առաւելութիւններ, պէտք է որ ունենայ նաեւ գիտութիւն և արուեստներ։

Անտարակոյս, այս գաղթականութեան բուրբ արեւմտամտութեանց արդիւնը արձանագրուեցաւ բիւզանդական կայսրութեան անունով։ Ըն միայն Մակեդոնիոյ և կամ բիւզանդական հողի վրայ, այլև բիւզանդական բաժին եղող Հայաստանի մէջ ալ զուտ Հայերու ձեռքով զարգացած քաղաքակրթութեան անունն ու պատիւը դարձեալ իրեն պիտի սեփականէր տիրող տարրը։ Այսպէս և եղեր միշտ ազգերու պատմութեան մէջ. ստեղծարարող ցեղի իրաւունքը չփոխուած կամ նուիրուած է տիրապետող ցեղին։

Այսօրիմօկ պայտապանութեւն մէջ հայ արուեստ

տապեանքն պարտական ալ չէին մտածելու թէ ապագան ի՞նչ անուն պիտի տար իրենց արուեստին, բաւական էր որ ներքին գիրենք նիւթագետ և բարոյապետ լիստատ կը փարձատրէր: Անշուշտ ուրախ կ'ըլլային նաև որ մեծ կայսրութեան ընդարձակ երկրներուն մէջ առկիով ողորդեալ պարարտ հող կար, իրենց հանձնարն ու բեղմնաւոր երեւակայութիւնը կենքի մէջ իրագործելու համար:

* *

Բիւզանդական կայսրներու մէջ ամենէն փառաւերն ու ամենէն շուայլ Բուստինիանոս, քան զՊողոսմէ գերագանցելու տեղեւոյ. իր քարու սկիզբը ձեռնարկեց Կոստանդնուպոլսոյ հրաշակեցաւ Մ. Ստիփան եկեղեցւոյ շինութեան:

Միջոց ու յաջողութիւն մը պատկուեցաւ. քանի մը տարի յետոյ արդէն պատրաստ էր այդ հսկայ մեծագործութիւնը՝ որն որ Բուստինիանոս միմիայն իր անուն հետ կապել կ'ուզէր: Օգման նաւահատիքի ժամանակ, որ քիւրաւոր ոսկի ու արծաթ թափելով ու կանթկոյնով լուսապարզեալ տաճարը մտաւ, հպարտ շեշտով մը փռեց « Յաւիթէ Ինչ, Սաւա »:

Բայց ապագայ փոխական անաշու զատապտանը անարդար գաւա Բուստինիանոսի հպարտութիւնը, և երկրորդական տեղ տուաւ անոր այդ հսկայ յիշատակարանի շինութեան մէջ, և այն օրէն սկսեալ Մ. Ստիփան Փաթը Ասիայի երկու համետա ճարտարապետներու՝ Թալալացի Անթէմիոսի և Մելիտացի Ղդիտորի յաւիտենական անմահ հուշի մասն կոթող արձանագրութեցաւ արուեստից պատմութեան մէջ: Որովհետեւ, կրորտն ուր ըլլաւ որ, մէկէ աւելի արքայական գանձեր բացուէին յիշատակարան մը կանգնելու համար, բայց երբ այդ արքայական գանձերուն չի միանալ Անթէմիոսներու և Ղդիտորներու շնաչափարհի հանձնարը, արդիւնքը ոսկի և պիւսններու կոյտի մը արժէքը միայն կ'ունենար:

Բայց միւս կողմէն, եթէ բազկի բերմամբ չի գտնուէր միլիոնաւոր հպատակներու քրտանց կաթիլները իր փառասիրութեան զոհելու մէջ չի խղճահարուող Բուստինիանոս մը, և մեծ Բրտեղ պիտի կարգային Անթէմիոսի և Ղդիտորի փառաւոր անունները: Արքայական գանձին հետ միացած թագաւորին փառասիրութիւնը, հանձնարի հրաբուխը պայթեցնող միակ ոյժն է, առանց այդ ոյժին շատ հանձնարներ անյիշատակ կորսուէր են ու պիտի կորսուէին, ինչպէս պիտի կորսուէին Անթէմիոսն ու Ղդիտորը՝ առանց Բուստինիանոսին: Մոլորութիւններ կան որ երբեմն աւաքներու թիւնը կը ծինին, տաքաբաղդ մարդկութիւնը ստիպուէր երբեմն խրախուսել մոլորութիւնները՝ հանձնարներ փրկելու համար:

Ինչո՞ւ Մ. Ստիփան մինակ մնաց Բիւզանդիայի փառքի պատմութեան մէջ ու այլևս չի կանգնուեցաւ անոր նման հրաշալիք մը՝ Բուստինիա-

նոսէն յետոյ, գրեթէ ինը դար տեղոյ կայսրութեան մէջ: Որովհետեւ, եթէ պահ մը գտնուեցուն ալ Բուստինիանոսը պերազանցելու ձգտող ինքնակալներ, այլևս չի գտնուեցաւ ո՛ր արքայական գանձի այն առատութիւնը և ո՛չ ալ ինքնակալի մը արժանիքը հսկայ տաճարներ կանգնելուն մէջ փնտոող պարզամիտ ժողովուրդը:

Արարական արշաւանքները արդէն սկսեւ էին կամաց կամաց կազմալուծել Բիւզանդիայի ախարհաստան ոյժը, հետեւորար նաեւ ցամքեցնել հարստութեան աղբիւրները:

Բուստինիանոս ալ շատ դիւրութեամբ չի կարողացաւ ոսկի ու արծաթ հասցընել Մ. Ստիփանի շինութեան համար, քանի որ անգամ տախլուեցաւ պանաղան միջոցներով ծնել արտադրող տուրքերու պատճառաւ: Նիւթադէս հարստահարող ժողովուրդի ընդգնելու պատրաստ իւրաքանչիւր: Պիղիքական ոյժէ աւելի աստուածային հրամաններով և հրեշտակներու պատգամներով սանձահարեց մոլեռանդ հաւատացեալ ամրորը: Ե՛ւ ինչպէս թիւզողական կայսրութեան փառքն էր Մ. Ստիփան, միւս կողմէն ուղեւ ժողովուրդի անտեսական կացութեան: Միմիայն ներքին շարժական զարգացումներուն համար հսկիւ բուսական եղաւ ամրոգը եփտգտոյ մէջ տարուան տուրքը:

Բուստինիանոսէն յետոյ, մեծատարած ծովերու և ցամաքներու հրամայող շատ քիչ թագաւորներ գտնուեցան, անոր ժողովուրդը հաղւ: հաղ յաղորդի էին Բուստինիանոսի անտեսապէս քաջայայտ ժողովուրդը կազդուրելու, ահա հաւաքուի պատահաբար հստաւ Երեւելքն ու Երեւմուտքը քանդուց:

Հայաստանը, հակառակ իր փոքրութեան և քաղաքական ու անտեսական անմիջեղ զրուծեան, ապացոյցներ շատ տուեց է որ, եթէ ոչ բիւզանդական կայսրութիւնը պերագանցող, գտնէ անոր հետ մրցելու շափ կարող արուեստագիտական զարգացուցիչ է իր հարստագած ծոցին մէջ:

Մ. Ստիփանի կանգնումէն դար մը յետոյ, Հայաստանի սրտին վրայ կանգնուեւր է Զուարթնոց եկեղեցի մը, որուն հանձնարեղ կազմութիւնը դարձեալ կոչուած է ընդ միշտ զարմացնելու արուեստագիտական աշխարհը:

Այս շնաչափարհի յիշատակարանին Հայաստանի մէջ գոյութիւնն ալ պարտական ենք շերտէս շինողին, որուն փառասիրութիւնը և թագուն ձգտումները թուրք տաւին բնիկ հայ հողի վրայ, հայրենիքի ծոցին մէջ ծնող ու զարգացող արուեստագէտի մը հանձնարին: Ինչպէս առանց Բուստինիանոսի Անթէմիոս և Ղդիտոր գոյութիւն չէին ունենար, հետեւորար Բիւզանդական արուեստն ալ այսօրուան անունն ու հնչակը չէր վայելեր, այնպէս ալ Հայաստանը առանց Ղերսէսի պիտի գրկուէր ճարտարապետ-

տական սքանչելիքէ մը, որն որ շատ իրաւամբ Ս. Սոփիայի բարձակից պիտի ըլլայ արուեստից պատմութեան մէջ ։

Այ նուազ յանդգնութիւն, համարձակութիւն և արուեստագիտական նուրբ հաշիւներն էր բովանդակէ Ջուարթնոցի շէնքը, որպիսին էր Ս. Սոփիան ։ քան և Տինգ մեթրէ աւելի տրամագիծ ունեցող միջին յարկ մը ունեցեր է, որն որ կատարիալ փտահոսութեամբ շարտարապետական յանձնէր և ուժը սինկրու և կամ գունդը միացնող աղեղներու տարողութեան, որոնց տրամագիծ ու թանձրութիւնը 60-80 սանթիմետրէն աւելի չեն ։

Մովսէս Կաղանկատուացիի պատմելով Կոստանդինուս կայսեր ծախքով շինուեցաւ այս եկեղեցին և ինքն ալ հրաւիրուեցաւ օծման հանդէսին ներկայ գտնուելու ։ Կայսրը այնքան յափշտակուեցաւ այս շէնքով որ անմիջապէս հրամայեց շինողներէ հետեւի իրեն մինչև Կոստանդնուպոլիս այնտեղ ալ նման կանգնելու համար ։

Բիւզանդացի հպարտ կայսրը Եւստինիանոսին Ս. Սոփիայով ստեղծած փառքը նսնմացնելու միջոցը գտած էր յանախնալս ։ Կէսը էր ինքն ալ յաղթէր իր նախորդին, ինչպէս նախորդը Սողոմոնին ։ Այդ յաղթութեան կոթողը պէտք էր ըլլար Ջուարթնոցի օրինակը՝ բնականաբար աւելի մեծ և աւելի չքեղ քան իր նախատիպը ։

Անտարակոյս կայսեր ծանօթ չէր իր բովանդակ երկրին մէջ այդքան գեղարուեստական շորդաշնուութեամբ և անօրինակ հանձարով գլուխ հանուած շէնք մը, գուցէ նախ փտահալ չէր իր օրով Բիւզանդիոնի մէջ նոյն ծրագիրը իրագործելու կարող շարտարապետի մը գոյութեան, այդ պատճառով ալ սոփակեցաւ իր բաղձանքի իրագործումը յուսալ Ջուարթնոցի շարտարապետին ։

Բայց գծաբաղաբար մահուան մահապաղը չորացուց ոչ միայն կայսեր սրտին բաղձանքը, այլև ապագայ Հայութիւնը կորսնցուց Բիւզանդիոնի մէջ հիւսուելիք նախանշելի փառաց պրտակ մը ։

« Սա (ներսէս Գ.) էր հայաբազի նորին Կոստանդինի և քանիքը նորա շինեաց դրամապալատ փարապին ։ բանաւոր հօտիք ի քաղաքապաշտի ի սուրեն Գրիգորի և ի նաւակատիս կոչեաց զիմպատրին ռոմայոս որ յաւեժ ծիացեալ ընդ շինուածն ետ հրաման շինողացն զնալ զկիկ իւր զի զնոյնաձեն յօրինեացէ ի պալատանն ։ Եւ ոչ ժամանալ զնալ ի սուեն իւր ի ծանապարհին վախճանէր ։ (Մովսէս Կաղանկատուացու Պատմութիւն Աղուանից, Մոսկվա 1860 երես 255) ։

Ինչ փաստ կարող ենք գտնել որ Ջուարթնոցի շարտարապետը միևնոյն ծրագրով չէր կարող երկու անգամէն ալ աւելի մեծ շինել, եթէ բաւարար քանակութեամբ ոսկի ու արծաթ գտնուէր Ղերսէսի գանձարանին մէջ ։ Բայց այս եղածն ալ բուսական փաստ է հաւատարմաց

որ Ջուարթնոցի շարտարապետը Հայաստանի մէջ պակաս մրցակից չէր բիւզանդական շարտարապետ Անթէմիոսի և Իգիտօրի ։

Երբորք անգամ ըլլալով Ս. Սոփիայի գրքերէն կործանեցաւ 989 թուականին մեծ երկրաշարժի մը ժամանակ, Բիւզանդիոնի մէջ ոչ մէկ շարտարապետ չի համարձակուեց այդ վիթխարի գործին մօտենալ, և ահա Շիրակի փոքրիկ թագաւորութեան մէջ ծնած ու զարգացած համեստ շարտարապետ մը, համարձակ կը մօտենայ այդ մեծ ու պատասխանատու գործին և այնպիսի կատարելութեամբ կը վերականգնէ այն ահաւոր գմբէթը որ մինչև այսօր նմանօրինակ տաճանակ երկրաշարժներու անասան կուրծք տուէր ։

« Եւ վկիս սակաւ ուտոյց շարժեցաւ աշխարհէ Յունաց ահաւոր դրոյմամբ, մինչև կործանել զբազում քաղաքաց և դիւղից և զաւառաց ևս սուսուէ ի թրապուլոց և Բիւզանդացոց աշխարհին չանդրեմ ծովովն, որ ի մէջ եղաց ծածանալ ծովը սասուն մամբ մինչև ի նոյն ինքն ի թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպոլիս մեծաշուք և բազմապալատ զարդ հրաշառեսիկ սեանց և պատկերաց կեկեղեցեաց մեծամեծաց կործանուի փուլալուիւր ։ և նոյն ինքն Սոփիայն որ կեթողիկէն է հերձանայր պատումամբ վերուստ ի վար, փան որոյ բազում ջան եղև արհեստաւոր ճարտարացն յունաց առ ի վերստին նորոգել ։ Այլ անդ դիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի տայ զօրինակ շինուածոյն իմաստուն հանձնորով պատրաստեալ զկապապարս կաղամածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելն, որ և գեղեցկապէս շինեցաւ պալատ քան զաւաղինն ։ (Ստեփաննոսի Տարուեցւոյ Նաղիկաց պատմ. տիեզերական Ս. Պետրբուրգ, 1885, երես 250-251) ։

Արդ՝ միթէ Տրդատ չի գերազանցեց Անթէմիոսն ու Իգիտօրը Ս. Սոփիայի գմբէթին տալով մշտնջենական անասանութիւն և պաշտօնաբիւն իւր զաւաղին ։ Ար միևնոյն ժամանակ հայ ճարտարապետներ իր հայրենի երկրի արուեստի գրգռմը դրաւ անոր փրայ, անուղղակի կերպով կը խոտորակենին մեկ ժամանակակից քննող մեծ արուեստագէտներէ ոմանք ։ Կը հաւաստեն թէ, գմբէթի կիսապնդիկ տակ իբրև խորին զրբուած ցածրիկ թմբուկը վերջին նորոգութեան ժամանակ աւելցած ժամ է, նախկին գմբէթները չունէին այդ թմբուկը, և արդէն գրեթէ մինչև Քրդ զարաւ վերջն ալ անծանօթ էր այդ ոճը Բիւզանդիոնին, անոր ալ արմատը պէտք է Հայաստանի մէջ փնտռել ։

Ս. Սոփիայի շինութեան մէջ, ինչ որ այսօր արուեստագիտական աշխարհը կը զարմացնէ, գմբէթի ահաւոր զանգուածն է 31 մետր (*)

(*) Զանգազան նեղիմակներու օտւած չափերը նմանմամբ չեն Ս. Սոփիայի գմբէթի օրամագիծ եկամտաւոր ։ 31 եւ մինչև 35 մետր օրամագիծ ցոյց առողցներ կան, չգիտեմ եթ օրմ է նիւրը ։

արամագծով որ ահեղատեսիլ հանգչած է չորս աղեղներու վրայ: Այս արտատուր մեծութեամբ գմբէթը pendentif ներու օժանդակութեամբ չորս աղ ղներէ կազմուած քառակուսի խորխորի մը վրայ հանգչեցնելը ոչ միայն կատարեալ գիտացութիւն այլ և մեծ յանգնութիւն էր պահանջեր: Մնացեալ մասերը ամենն ալ մասշնչի և իրագործելի են՝ ամեն դասակարգի բանինաց ծառայարկներու կողմանէ և չեն պահանջեր արտակարգ հանձար: Եղեղներու և կամարներու ծանրութիւնները շատ դիւրատար էին անհամեմատ թանձրութեամբ շինուած պատերուն և հսկայ մոյթներուն համար, ինչ պատերու և մոյթներու ապահովութեան պատասխանատու էր անոնց ներքև հաստատուն երկիրը:

Ս. Սովիայի ահաւոր գմբէթին վերաշինութիւնը, Տրդատ նախորդ ծառայարկներէն աւելի ճորգանց կատարելութեամբ զրուի բերելն յիշատ, այլևս ի՞նչ կասկած էր մնայ որ անկեալ Հայաստանի մէջ ալ կարող էր նոյնօրինակ հսկայ ծրագիրներ ի կատար ածել, եթէ միջանկերու և Գագիկներու գանձանքներուն մէջ բիւզանդական հարստութիւն գտնուէր: Ընթացիկ փորքի թագաւորներու և թագուհիներու համար ի՞նչ օգուտ ունէր գիտնալ թէ Տրդատ մեծագործութիւններ արտագրելու համար ստեղծուած հաղուագիւտ հանձար էր. երբ միջոցներ կը պակսէին այդ հանձորին իրականութիւն տալու. բնականաբար Տրդատը անունն ալ անհետ ու անյիշատակ պիտի իրտուէր, եթէ դիպուածով չի կործանէր Ս. Սովիայի գմբէթը և անոր վերաշինութեամբ չանմահանար Հայ արուեստագործութիւնը՝ յանձին Տրդատ ծառայարկներ:

Իսկ եթէ այս ցանկայի տեղեկութիւնը մեզի հասցնող միակ գտնութիւնը Ստեփանոս Առդկի ալ մոռնար այս փաստը արձանագրելու, անտարակոյտ բոլոր աշխարհ յիշատուած բիւզանդական կայսրութեան թագին վրայ գոհար մը ևս պիտի աւելցնէին անյայտ Տրդատի յայտնի մեծագործութիւնով:

Հայաստանի ժողովուրդը միշտ ճշունած, հայածուած և հաղար տեսակ քաղաքական արկածներով զգալողգացած, սակայն այդ դրութեան մէջ երբեք չէ կորած անոնց հոգեկան արեւութիւնը, վսեմին ու գեղեցկին ծայրայեղ սերը, չէ թուլացած անոնց ստեղծագործող ու անընդհատ շինող յաստութիւնը: Աստուան գիտական աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւող Չուարթնոյի երեք հսկայ օրինակներ միանգամայն կանգնել են երեք դարաշրջաններու մէջ, արգեօք ինչեք ալ կային որ կորսուեցան առանց մեզի յայտնի բլլալու:

Վասպուրականի մէջ տակաւին կանգուն է Արծուրի Գագիկ թագաւորի շինած եկեղեցին, որ բիւզանդական ոճէն շատ հեռու, հարազատ քայլին է 10-11րդ դարերուն Ընթախի և շրջակայից մէջ ծաղկող հայ արուեստին:

Թովմա Արծուրի միակն է Հայ պատմա-

գրութեանց շարքին մէջ, որ ոչ միայն Աղթամարի եկեղեցւոյ շինութեան մանրամասնութիւնը կուտայ այլ և Գագիկ Արծուրի շատ մը շինարարական նշանաւոր գործերուն, որոնց մէջ թագաւորը ինքն ալ գործնական մասնակցութիւն ունեցած էր, լարէ ձեռքին չափելով ու գատարելով:

Գագիկ Արծուրի գործերէն ամենէն ուշադրաւ, որու մասին Թովմա Արծուրի մարէն անգամ չէր կրնար անցնիլ թէ ապագայ սերունդին համար անհունապէս մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար քան եկեղեցիներն ու պալատները, Վանայ ծովին մէջ Աղթամար կըզգի առջև շինած նաւահանգիստ (port) էր:

Փոքրորդի ժամանակ նաւերը պաշտպանուելու համար հինգ ձիարշաւ երկայնութեամբ ծովը լեցնել և պարտապառ լիճ մը կազմել, մեր յոռետես քննադատներու հայեացքով հին Հայերու ի՞նչ խելքի գործն էր, այն ալ փորքի նահանգի մը թագաւոր Գագիկ Արծուրի համար: Բայց իրողութիւնն այն է որ բաց ի թուսն Արծուրի նկարագրութիւնէն. այսօր շատ մը հետաքրքիր ճանապարհորդներու ալ յայտնի եղած են նաւահանգստի հսկայ պարիսպներու, մնացորդները, որոնք մնացել են 3-4 մետր խորութեամբ ջրի մէջ, Վանայ ծովի մոզերեղայթին հետգետէ բարձրանալով:

Ցանկանալի է որ ընկերացող ինչ կարգաւ Թովմա Արծուրի նկարագրութիւնը և համեմատե թէ ի՞նչ տարբերութիւն կայ 10րդ դարու և մեր Ջորջ զարու գաղափարներու, նպատակներու և շինելակերպերու մէջ:

« Եւ քաջակողով դիտակցութեամբ նայեցալ [Գ-գ-յ] ի տեղուն [Աւեր-տը Կըշ-տը] դրօսանալ և ծանուցեալ դիտ ապատան լինել աշխարհի ի հինից Բնամեաց, ձեւաւորէ հիմն արկանի դիտ պեղ իմն և զարմանալի հիացմամբ: Հրաման տուեալ քաղով՝ արհեստաւորաց և անթի մարդկան զհասնալ վեմն ծանուան և դիտարակիրս հոսել ընկեմուլ յատակս ծովուն անհաւրին խորութեամբ: Եւ ժամանակաւ ինչ այլպէս ջան յանձին կարեալ մեծի արքային, և յանկարծակի եկն եկաց կանգնեալ քարայտակն անբարտակ կանգուն հինգ ի վերայ բարձրացեալ մկանաց ծովուն, որ մտացն աչօք իբրև ի ցամաքի քարայրեալ տողաղբ զհաստակաւունց վիման կարգքս: Երոյ վերայ յար եղեալ ձգէ զպարիսպի շուրջանակի՝ իբր ձիարշաւօք հինգ և պարիսպն է հրաշակիրու, անհաղեկեալ, բարձրաբերձ յանկեմալ րդամբը և բարձրացեալ աշտարակօք զարդաբեալ: անկիւնաւոր խորանաման լինքեան ունելով զահյօք դրօսանց, յորում հանդերձ որդուլցն և ազատակոյտ զօրօք միշտ ուրախանալար արքայն: Իսկ և զգլուխ պարսպին անեալ ի կիրմ դիտարամամա քարանձաւին ի համբարս միմեաց մերձեցեցանէ: Ի շրթունալ խորայտակալ հիման ծովուն գնէ դրուն և զարտաւտես հաստակեղոյս բեւեալապիկոյ որով և զմասն ինչ ծովուն ի կղկկ կոյս հաստեկով հրաշալի իմն ներգործեաց, քաղով նաւաց յօրինեալ խաղաղ և անընթ նաւահանգիստ, բարձրաբար զհաշակերտեաց

քան զվեղբքսանդրին ի Մակեդոն քաղաքի և որպէս ինձ թուի զանոցոյ զարմանալիօք զնափրանալիս փորձածոյ անեկեղ և զամբարտապալ գիտոյն որ առ սորորոտու լորինն Վարազայ, զի նորայն գտնեալ ի ցամաքի, իսկ սա ի մէջ խորոյ ծովուս արուեստական ճարտարագործ զամենայն միտս և զգործս իմաստունոց առ ի քան զինքն եղելոց » (Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմա վարդապետէ Արծրունւոյ. Կոստանդնուպոլիս 1832, էրես 330):

Բարբառազգաբար պատմագիրը չէ մոռացեր նաև իշխատակելու թէ՛ « Զարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն զոր ի վեր անդր ցուցաք, այլ լի իմաստութեամբ և զօրաւոր ի գործս իւր: (նոյն. էրես 334):

Վանայ ծովի շրջակայքը և աւելի ծիշզը ամբողջ Վասպուրականի մէջ հոյակապ հայ յիշատակներու ձեացորդներ, ճշմարտագիտութեամբ վկաներ են որ, իւրբարանչիւր գարաշրմամբնու մէջ Մանուէլի պէս շատ արուեստագետներ ծնւել արպերու ու գործեր են այնտեղ անշնչելի հետքեր թողելով իրենց հանդէս:

Անպատեղի կերպով Մեր գարուն Վասպուրականի ձախտագիրը յայտնուեցաւ. մէկ կողմէ գրացի փոքրիկ հայ թագաւորներուն ներքին կռիւները, միւս կողմանէ Սիլճուքներու կործանարար արշաւանքները արպեցիցն Սենեքերիմ Արծրունիին Վասիլ կոչուող հաւանութեամբ թողուլ Վասպուրականը և իր երկրի բնակչութեան մեծամասնութեամբ անդափուտիւր Սերաստիոյ Նահապետ (1021 թուին). քրիստոնէայ մեծ պետութեան մը տակ խաղաղութիւն գտնելու համար:

Մեր ժամանակ Վասպուրականի գաղթականութիւնը չէր որ բիւզանդական կայսրութեան երկրներէ կողողէր. ահապէս հոգանքներ պստր էին Հիւրակէն, Սարաթսէն, Վանանդէն ու Սիւնիքէն. թողլով հայրենիքի մէջ կայք և ստացաւածք, հետեւին տուր էին միայն իրենց մասուոր և Ֆիլիքական կարողութիւնները նոր հայրենիքի փառաց համար ի գործ գնելու:

Մետաքալոյս, այս միջինուաւոր բազմութիւնը առաւա իրեն հետ ինքնուրոյն բարքեր, սովորութիւններ և արուեստներ: Միշտ ինչու գարմանալ որ Սալիգոլիի բիւզանդական արուեստի 10-11րդ դարերու վերածնութեան մէջ հայպական ապիկցութիւնն էր տեսնել, և ինչու Շ. 8րդ անյայտ հոռութեան փնտռել նոյն գործերն Բիւզանդիոնի մէջ կանգնուած քանի մը եկեղեցիներուն հայկական նմանութիւնը ստանալուն վրայ, քանի որ գաղթողներու կատարեալ քաղաքակրթութեան ըլլալը ամենէն կասկածի տակ չէ:

1888ին ռուսմանհայ հոշակաւոր հայագետ և պատմագետ Գր. Պըլըգինս յօդուած մը հրատարակել և Բաշմէլիի հօրոյ հատորին մէջ որ հիմնուելով ի միջի այլոց ուսման պատմագիր B. P. Hasdeuի տուած տեղեկութեանց վրայ, կը բանար ապացուցանել թէ Ռուսմանիոյ մէջ

Արձէշ գիւղը Հայաստանի Արձէշէն գաղթող Հայերն են հիմնած և այնտեղի աշխարհահռչակ եկեղեցին նոյն գաղթականութեան նախաձեռնութեամբ հիմնուած է նախապէս:

Բաշմէլի իմրագրութիւնը այս յօդուածը տպելով հանդերձ առանց ոեւէ պատճառարանութեան հաւանական չէ համարած յօդուածագիր տեսութիւնը:

Երկար տարիներ յետոյ, ճարտարագետութեան բազմահմուտ պատմաբան A. Choisy իր ուսումնասիրութեանց մէջ ամբողջ Դանուբի եկեղեցիները հայ ճարտարագետութեամբ ողողուած տեսնելէ յետոյ, մասնաւորապէս Արձէշի եկեղեցին ալ կը մտնանդէր իր հայկական ոճի մեծ խառնուրդով:

Բուսմանիոյ Արձէշը Հայաստանի Արձէշցիներու հիմնածն է թէ ու կամ հայկական ոճը ինչ աստիճան ապեցութիւնն ունեցիր և Գաւուրիի հոյիտներուն մէջ ծաղկող ճարտարագետութեան վրայ, այդ մասին արդէն սկսել են խօսիլ մասնակէս փորձախնդիր և զեռ պիտի խօսին յառաջիկային՝ երբ հետզհետէ ծանօթանան նորանոր նիւթներու և փաստերու հետ: Ես այստեղ պիտի ներկայացնեմ Բուսմանիոյ Արձէշին հետ կապուած աւանդութիւն մը որ զարմանալի նմանութիւն ունի մինչև այսօր Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող հնադարբարական աւանդութեան մը հետ:

Գեղարուեստական ոճերու պատմագիր Barbet, Բուսմանիոյ Արձէշի եկեղեցւոյ մասին խօսած ժամանակ, աւանդութիւն մը կը պատմէ այն եկեղեցւոյն հետ կապուած:

Որպէս թէ այդ եկեղեցին շինող ճարտարագետը յոյն մ'էր, Մանուէլ անուանով:

Մանուէլ իր ծրագրած մեծագործ եկեղեցին հիմնարկելու նախապիշներ երազ մը կը տեսնէ, և արթննալով իր բնկերներուն կը պատմէ թէ երկիրքէն եկած ձայն մը իրեն կ'ըսէր. — Ձեր բոլոր շինածները պիտի քանգուրին եթէ առաւուտուն կանուխ ձեզով մէկուն առաջին աւագով կերակուր բերող կինը չէ հիւսէք եկեղեցւոյ հիմին մէջ:

Սմիւն երգովեցան աստուածային պատգամին հնազանդիլ, իրենց ձեռնարկելէք մեծ գործին յարողութեան համար:

Առաւուտուն կանուխ, յանկարծ Մանուէլ նորապապի ամուսինը Յիջրան երեսց հետուէն, որ իր սիրելի բնակցին կերակուր կը բերէր: Հակառակ Մանուէլ արտասուելի ուղօղմանուն և աղօթքներուն շնորհիւ յառաջացող յորդ անձրևներուն ու հեղեղիներուն, հաւասարիմ ու անձնուէր կինը առանց ծամբարին ետ կենալու կը յառաքնալոր էգէզ ի Մանուէլ:

Մանուէլ ճարտահասած, աստուածային պատգամին հնազանդելու համար իր կինը հիւսեց պատին մէջ:

Եկեղեցին շինել տուող իշխանը, չէնքը բողոքովն աւարտելէն յետոյ, նախանձով լեցուած,

որպէս զի ուրիշ տեղ իր եկեղեցւոյն նմանը չի գտնուի, ուղից ճարտարապետը և իր ընկերները սպաննելու: Ուստի քանի զեւ տանիքէն վար իջած չէին անոնք, Տրապիսց քանդակ բոլոր սանդուղիներն ու լաստերը, որպէս զի չէնքի կտուրին վրայ անտուգ մուկնին: Մակայն ամենալարող ճարտարապետները սկսեցին փոքրիկ փայտի կտորներով լինելը չինել ու թուշիլ, բայց շուտով վար ինկան և քար կարեցան: Դոյնպէս Մանուշ, երբ սկսեց Թուշիլ, յանկարծ լսեց իր սիրելի Ֆլորայի որդապին հեծեմանը, արիւնը ստուցեալ, աչքերը խառնեցան և ինկաւ գետին: Մանուշ ինկած տեղը Տրապիսց փորձեցաւ և աղբիւր մը քղեցեալ, ուրկէց կը հոսի յստակ բայց դառն ու աղի ջուր մը արցունքով խառնուած: (E. Barberot. Histoire des styles d'Architecture. Paris 1891 T. II. p. 268—269):

Արձէշի հուսկաւոր եկեղեցւոյն մետիկ այսօր ալ կայ աղբիւր մը, որուն ջուրը աղի է. և բուժամանեք fontana misterului Manolia անունը կուտան:

Հայաստանի մէջ այս աւանդութեան մէկ ուրիշ այլազանութիւնը կայ հակայական պտորիսպի մը շինութեան նկատմամբ, որուն հաստատութիւնը և յարդութեան մարդոցումը մարդկային զոհ՝ աղջկան մը մարմինը կը պահանջէր, հիմին մէջ հիւսելու համար:

Կը գտնուի քաղաքի պատան մը, որ շրջած իրեն խոտապուած առատ ոսկիներու փայլէն, իր խնամքին յանձնուած քորձը որդացած աղջկէ կը տանի իբրեւ զոհ:

Պատին մէջ հիւսուող դժբաղդ աղջկէր ի զուր կ'աղաչէ մօլաքորձը դիւրը ապաստել մինչև որ քարերը կը ծածկեն ամբողջ մարմինը: Վերջապէս յուսահատ աղջկան անեծքով չար պառաւր սև ապուսի մը կը փոխուի և մինչև այսօր կը զոգոյ այն պատին մօտ ուր աղջկէ հիւսուած է:

Այս աւանդութիւնը մեր ժողովրդական բանաստեղծները ոտանաւորի մը փոխած են, որ աւելորդ չեմ համարիր այստեղ գնել.

— Եարեցին, մօրքուր, շարեցին,
Մինչև ծնկներս քարեցին.
Ապաւիր, մօրքուր, ապաւիր,
Մատաղ կեանքիս խնայիր:

— Թող շարին, բայա ջան, թող շարին,
Մինչև սրունքներդ թող քարին.
Համբերիր, չարք տանիմ, համբերիր,
Կ'ապաստուիս, հողիս, սիրտդ պիտի պահիր:

— Եարեցին, մօրքուր, շարեցին,
Մինչև սրունքներս քարեցին.
Մօրքուր, ճար ունիս, ճարդ տես.
Փրկէ ինձ թէ Աստուած կը սրբես:

— Թող շարին, բայա ջան, թող շարին՝
Մինչև կուրծքդ թող քարին:

Յաւր տանիմ, քիչ սպասիր.
Գնամ իշխանեց բերեմ զիր:

— Եարեցին, մօրքուր, շարեցին,
Մինչև կուրծքս ալ քարեցին.
Բայտիր մօրս գերեմանիս,
Ընկ կարցներ կեանքս անգին:

— Թող շարին, բայա ջան, թող շարին,
Մինչև շլիկդ թող քարին.
Իշխանը ձեռք քաշից թղթին,
Նա անխիղճ չէ, կ'ուզէ սրբին:

— Եարեցին, մօրքուր, շարեցին,
Մինչև զուսիս ալ քարեցին.
Միտող քար է, անխիղճ մօրքուր.
Հողից ընկնի գեհնէն հոր:

— Անաստուած, դու ինձ ծախեցիր,
Հասն քարով թոխմարեցիս,
Մօրքուր, միտի՛մար չունենա՛մ,
Բեկ տեսնեմ, սև աղաւս գառնաս,
Ինչանգայի երկիրը ման դաս,
Տեղ չի գտած պարիսպիս վրայ
Նստիս դողաւս.....

Արդեօք գիպուածեալն է այս նոյն աւանդութեան գտնուիլը իրարմէ անհունապէս հեռու երկու երկրներու մէջ: Անշուշտ ոչ: Յարաբերութիւնը կամ հարցրդպեցութիւնը փոխադրեր է մէկտեղէն միւրը Ամենայն հաւանականութեամբ Հայաստանի անընդհատ քաղթականութիւններու միջոցաւ այս աւանդութիւնը հասնի և մինչև բուժանիս: Երբ և ինչ յետագայ՝ քաղթականութեան հոսանք չէ եղած որ պահ մը ամառներ թէ բուժանիսյէն զէպի ի Հայաստան եկաւ:

Barberot արդէն ժամանակագրական շփութեան մը կը գտնէ եկեղեցւոյ շինութեան և աւանդութեան մէջ մատնանշուած իշխանին նշկատմամբ:

Եկեղեցին շինուեր է 1513—1521 թուին; Negru-Voda անուն իշխանի մը ձեռքով: Այս իշխանը ապրած է 1250ին, այսինքն եկեղեցւոյ շինութենէն 268 տարի առաջ: Ուրեմն մեր քան եկեղեցւոյ շինութիւնը, աւանդութիւնը շատ կանուխէն գոյութիւն ունեցի և բուժանիոյ մէջ, որ գլխաւոր գիծ մըն է Հայոց քաղթականութեան: Վասպուրականի Անենքերիմ թաղաւորի ժամանակակից Վասիլ Բ. կայսրն է որ Հայերու մեծ քաղթականութիւնի մը տարւա Մանգուշիա, որուն մասին վերեւ տեսանք Մտեփաննոս Ասողկի վկայութիւնը: Կարելի է որ նոյն իսկ այդ Վասպուրականի քաղթականութեան մէկ հատուածն էր որ Վասիլ Բ. քաղթեցաւ, որոնց մէջ անշուշտ կը գտնուէին Հայաստանցի Արձէշցիներէն ալ:

Արդեօք կապ չունի՞ այս աւանդութիւնը Հայաստանի Արձէշին հետ և Արձէշով ալ անոր շատ մօտիկ Աղմոմար կղզւոյն մէջ շինուած

ծովային պարիսպներուն հետ որ ըստ Թովմա Արծրունւոյ գերմարդկային հրաշքներ էին ճարտարագետ Մանուէլի ձեռքով իրագործուած : Արդեօք Հայաստանի, մասնաւորապէս Վասպուրականի մէջ համբաւ ու հռչակ ունեցող Մանուէլը չէ՞ Բուսմանիոյ Արձէշի աւանդութեան պատմած Մանօյը, Ժամանակագրական դէպքերը և աւանդութեան պատմութեան իմաստութիւնները այնչափ համոզիչ են որ ես կ'ուզեմ հաւատալ թէ Վասպուրականցի հրաշագործ Մանուէլն է քանի մը դար յետոյ Բուսմանիոյ Ժողովուրդի բերնին մէջ Մանօյի փոխուած : Այս մասին քնննութիւնը յառաջ տանիլ և աւելի լուսարանել կը թողում մասնագէտներուն :

ԱՆԷՔԱՆՈՒԹԱՅԻՆ

1911, Յուլիս

Թ. ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԷԶԵՐ

Հետեւեալ տաղը, իր լեզուի բարբառուութեանց եւ ձեռի միամտութեանց մէջ, զմայլելի կտոր մըն է՝ անկեղծ, բնական, կենդանի ներշնչմամբ, կարծես միջնադարեան գոթական նկար մը՝ հողիով լեցուն :

ՏԱՂ Ի ԱՆԻ ԱՍԱ

Դու ի խաչի, այ որդեակ, կա՛քեւեռեալ,
Եւ իմ սրտիկս է խոցոտեալ.
Փոխանակ քո, այ որդեակ, լիցիմ մոռեալ.
Զի է յանցանքդ, որդեակ Յիսուս :

Ասէ որդին.

Ի չարչարանս, այ մայրիկ, կամաւ եկի
Ջախելոյ զգուխ (1) իմոյն խակի,
Վասըն՝ չսիրոյ, այ մայրիկ, մարդկան սղգի.
Մի լար վասն իմ, ո՞վ (2) սրբուհի :

Ասէ մայրն.

Թաղի (3) պըճեալ, այ որդեակ, ինձ ծանուցար,
Զի արդ փըջք պըսկեցար.

(1) Ձեռ. Զգուխ : (2) Ձեռ. Օ՞վ : (3) Ձեռ. Թաղի :

Յընծութիւն իմ՝ այ որդեակ, Էր տըրտմեցար.
Զի է յանցանքդ (4), Յիսուս որդեակ :

Ասէ որդին (2)

Յուսկին ցաւոցս, այ մայրիկ, խորովեալ եմ,
Եւ ի ջընդոյս նըւաղեալ (3) եմ.

Զաթ մի ջուր բեր, այ մայրիկ, ծարաւեալ եմ.
Մի լար (4), մայր իմ, ո՞վ սրբուհի (5) :

Ասէ մայրն.

Զբեղ յաւիտեան (6), այ որդի, ես գիտէի՝

Ըստ ասելոյն Գաբրիէլի.

Իսկ դու արդէն, այ որդեակ, երեսնամի (7).

Զի է յանցանքդ, Յիսուս որդեակ :

Ասէ որդին (8).

Սակըս մահու, այ մայրիկ, սիրտըս խարտի (9).

Ձայն քո լըւեալ ցաւս իմ բարդի (10).

Զարծիւն Յոհան, այ մայրիկ, առ բեղ որդի.

Մի լար, մայր իմ, ո՞վ սրբուհի.

Ըմբերելոյ ո՞չ ունիմ կար.

Իսկ դու լըւեան, ո՞վ սրբուհի (11) :

Ս. Ղազարոս Ձեռ. Թիւ 730 Տաղարան .

Վ Բ Ի Պ Ա Կ

Անանիոսի նախորդ թիւին մէջ (7-8), հետեւեալ վերպահանքը սպորդած են.

Էջ 169, բ. սիւնակ, տող 27, թէեւ, պէտք է ըլլայ՝ բիւ, էջ 192, ա. սիւնակ տող 18, կամ չէ, պէտք է ըլլայ՝ կամ բիւ, էջ 192, բ. սիւնակ, տող 29, ընտրութեան շահուն, պէտք է ըլլայ՝ ընտրութեան պահուն :

(1) Ձեռ. Անցանք : (2) Ձեռ. Կը պակսի : (3) Ձեռ. Նըրպաղեալ : (4) Ձեռ. Լայր : (5) Ձեռ. Օ՞վ սրբուհի : (6) Ձեռ. Աւետան : (7) Ըսել կ'ուզէ՝ քեզ անմահ կը կարծէի, մինչ ահա երեսնամեայ ես կը մոռնիս արդէն : (8) Ձեռ. կը պակսի : (9) Ձեռ. Թարդի : (10) Ձեռ. Բարբի : (11) Ձեռ. սրբուհի :